

Рк Я52
У45

УКРАЇНА

науковий трьохмісячник українознавства

ВИДАЄ

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО В КИЇВІ

ПІД ЗАГАЛЬНИМ ПРОВОДОМ ГОЛОВИ ТОВАРИСТВА

Михайла Грушевського.

Одвічальний редактор **Ол. Шрамченко.**

Закінчено книгу 20 грудня (декабря).

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА

на науковий трьохмісячник українознавства

Україна

орган Українського Наукового Товариства в Києві.

Виходить книжками коло 10 аркушів, приблизно в лютому, травні, вересні і грудні.

ПРОГРАМА: Розвідки і звітлення, замітки і матеріали з різних галузей українознавства (преісторія і археологія, історія суспільна і культурна—доби київської, польсько-литовської, козацької і нової, право, письменство, мова, етнографія, мистецтво, життя громадське і економічне), огляди наукової літератури і поступів українознавства, наукова хроніка, критичні статті і бібліографія українознавства, питання української мови, хроніка Українського Наукового Товариства.

В ЖУРНАЛІ ПРИЙМАЮТЬ УЧАСТЬ:

Г. Александровський (Київ), Д. Антонович (Київ), К. Антонович (Київ), Б. Барвінський (Львів), М. Біляшівський (Київ), проф. І. Бодуен-де-Куртене (Петроград), пр.-д. Мик. Василенко (Київ), М. Возняк (Львів), В. Герасимчук (Львів), проф. М. Грушевський (Львів), пр.-д. Ол. Грушевський (Петроград), В. Данилов (Петроград), Ол. К. Дживилегов (Москва), др. Ів. Джиджора (Львів), Вол. Дорошенко (Львів), Д. Дорошенко (Київ), ак. М. Дяконов (Петроград), проф. Ол. Я. Єфименко (Петроград), С. Єфремов (Київ), М. Залізник (Львів) І. Зілинський (Львів), проф. К. Кадлец (Прага), Ів. Каманин (Київ), Е. Кивліцький (Київ), проф. Ол. Колесса (Львів), Мик. Кореневський (Київ), ак. Ф. Корш (Москва), З. Кузеля (Чернівці), ак. Ол. Лаппо-Данилевський (Спб.), Ів. Лебединський (Москва), Ор. Левицький (Київ), Вяч. Липинський (Умань), Ол. Лотоцький (Петроград), проф. Ів. Лучицький (Петроград), Мик. Макаренко (Петроград), (проф. Ів. Малиновський (Варшава), М. Мочульський (Львів), В. Мякотин (Петроград), В. Науменко (Київ), А. Ніковський (Київ), Ол. Новицький (Москва), С. Петлюра (Москва), проф. М. Петров (Київ), проф. В. Перетц (Петроград), проф. В. Пічета (Москва), М. Порш (Київ), проф. Ол. Пресняков (Петроград), проф. О. Русов (Київ), проф. С. Смаль-Стоцький (Чернівці), М. Стасюк (Київ), П. Стебницький (Петроград), Ів. Стешенко (Київ), проф. К. Студинський (Львів), проф. М. Сумцов (Харків), пр.-д. Е. Тимченко (Варшава), М. Федюшка (Євшан) (Львів), др. Ів. Франко (Львів), ак. Ол. Шахматов (Петроград), К. Широцький (Петроград), Ів. Шпитковський (Коломия), Ол. Шрамченко (Київ), С. Щербак (Москва), В. Щербаківський (Полтава), В. Щербина (Київ), пр.-д. Д. Яворницький (Катеринослав), А. Яковлев (Київ).

Передплата на рік з пересилкою в Росії **4 карб.** (можна присилати частками по 2 карб.).

Книгарям і посередникам 5 процентів від виплачених грошей. Співробітникам передплата вираховується з гонорара.

Редакція і контора: Київ, Ярославів вал (Велика Підвальна) 36, кв. 8,
Бюро Українського Наукового Товариства.

Авторів праць по українознавству Редакція просить надсилати їх публікації до рецензії. Всіх хто працює на полі українознавства або близько стоїть до нього, просять подавати звістки до Наукової Хроніки.

Технічні обставини видання не дозволяють Редакції посилати коректуру авторам; тому вона просить надсилати рукописи виразно писані, по одній стороні.

1914 рік, книга четверта.

УКРАЇНА

науковий трьохмісячник українознавства

ВИДАЄ

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО В КИЇВІ

ПІД ЗАГАЛЬНИМ ПРОВОДОМ ГОЛОВИ ТОВАРИСТВА

Михайла Грушевського.

Одвічальний редактор **Ол. Шрамченко.**

Закінчено книгу 20 грудня (декабря).

репресан
КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр Д52 945 Инв. № 86950

~~Автор~~ Україна. Наук. звання

Назва всичк українське

Місце, рік видання Ж., 1914.

Кіл-ть стор. VI, с. 5-126.

-/- окр. листів _____

-/- ілюстрацій _____

-/- карт _____

-/- схем _____

Том _____ частина Кн. 4
Вип.

Конволют _____

Примітка:

01.03.

Ваша

ЗМІСТ.

	Стор.
М. Грушевський: Новий хозарський текст про війни Олега.	5 — 10
Л. Орленко: Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. .	11 — 24
Мик. Василенко: О. М. Бодяняський і його поетична творчість.	25 — 41
Ол. Грушевський: З економічного життя українських манастирів XVII—XVIII в.	42 — 48
В. Козловська: Памяти В. В. Хвойки.	49 — 55
Ан. Ніковський: Ф. П. Фортунатов (некрольоґ).	56 — 58
Матеріали і замітки.	
Мих. Возняк: Польська вірша про битву під Полтавою. . .	59 — 70
В. А.: Матеріали Архива Імператорського Російського Географічного Товариства з українознавства.	70 — 78
Г. І.: Українське „зайвий“.	79
Критика, рецензії й обговорення.	80 — 113
В. К. Лукомській и В. Л. Модзалевській — Малоросійській гербовникъ съ рисунками Егора Нарбута. 1914. С. В.	
Jan Karas—Pravni dějiny zemi koruny česke. Díl II. 1913. К. Kadleca.	
Ivan Strohal—Pravna povijest dalmatinskih gradova. Dio I. 1913. К. Kadleca.	
Ол. Барвінський — Образки з громадянського розвитку русинів. Часть II. 1914. Д. Д—ка.	
Повний збірник творів Т. Г. Шевченка під ред. Д. Дорошенка. 1914. Ф. М.	
С. Ефремов—Співець боротьби й контрастів. 1913. Ан. Ніковського.	
Хр. М. Лопаревъ—Греческія житія святихъ XIII и IX вѣковъ. В. П.	
А. И. Бѣлецкій—Стихотворенія Сим. Полоцкаго на темы изъ всеобщей исторіи. М—и Г.	
Евсеево Евангеліе 1283 года. Опытъ изслѣдованія Г. К. Голоскевича. 1914. В. Перетца.	
Обозрѣніе трудовъ по славяновѣдѣнію. 1913. W.	
Николай Дурново—Хрестоматія по малорусской діалектологіи. 1913. Ан. Н—кого.	
Е. Ю. Перфецкій—Обзоръ угрорусской исторіографіи. 1914. W.	
Іван Зілінський—Проба урядкування українських говорів. 1913. Ан. Ніковського.	
Е. К. Тимченко—Функція генитива въ южно-русской языковой области. 1913. Г. І.	
С. И. Масловъ — Грамота Стефана Яворскаго Нѣжинскому Благовѣщенскому монастырю 1707 г. 1914. М—и Г.	

- Отчетъ Императорской Публичной Библіотеки за 1907 годъ.
1914. *W.*
- Извѣстія Общества Любителей изученія Кубанской области.
В. IV. 1913. *С. Петлюри.*
- Отчетъ Императорскаго Россійскаго Историческаго Музея им.
Александра III за 1913 годъ. 1914. *W.*
- Международная выставка печатнаго дѣла въ Лейпцигѣ. 1914.
W.
- Наукова хроніка** (нові публікації і видавничі пляни, музеї
й товариства) *М. Біляшевського, Д. Дорошенка,*
М. Макаренка, С. Петлюри та ин. . . . . 114—122
- Бібліографія.** Книжки й неперіодичні публікації, видані в
першій половині 1914 року. . . . . 123—126
-

М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Новий хозарський текст про війни Олега.

На сторінках нашого журналу не може зостати ся ся без обговорення недавня нахідка сучасної хозарської звістки про війни Олега Віщого—незалежно від того, як би кінець кінцем не випав осуд автентичности сього тексту. Не маючи підстав відразу осудити його як неавтентичний, ми повинні звернути на нього увагу всіх, хто займаєть ся старою історією України.

В кінці 1912 р. в ню-йоркськiм трьохмісячнику The Jewish Quarterly Review (New Serie, vol. III № 2) відомий гебраїст др. Шехтер опубліковав під заголовком An unknown Khazar document („Незвісний хозарський документ“) ффрагменти невідомого досі листу з X віку якогось анонімного хозарського книжника про Хозарію. Рік пізнійше звісний петроградський гебраїст, ак. Коковцев в Журналі Мініст. Нар. Пров. (1913, за місяць падолист) на підставі ффаксіміле, опублікованого д-ром Шехтером при згаданій статі подав свою пробу перекладу і толковання сих ффрагментів („Новый еврейский документъ о хазарахъ и хазаро-руско-византийскихъ отношеніяхъ въ X вѣкѣ“).

Маючи таким чином дві аналізи сього документу, переведені двома авторитетними спеціалістами, можемо здати собі першу справу з значіння сього нового документу.

Складаєть ся він з двох сполучених разом листків, здаєть ся паперових, що походять з бібліотеки старої каїрської синагоги, звісної вже в документах XI—XII вв., як синагога палестинських Жидів. Рукописи її передані нинішньою англійською адміністрацією Єгипта в кембриджську і оксфордську бібліотеку (в тім і наш документ тепер в кембриджській університетській бібліотеці) походять в значній частині також з XI—XII вв. Палеографічні прикмети наших листків також вказують на XI—XII віки: листки сі великості 20×15 цен., записані з усіх сторін великим квадратним письмом, з характеристичними прикметами XII, найдальше XI віку. Зміст їх вказує на середні десятиліття X віку—правління хозарського царя Йосифа, від которого маємо вже звісний лист—відповідь на запитання Хосдая ібн-Шапрута.

Нові ффрагменти походять з аналогічного листа, писаного якимсь хозарським книжником-юдаїстом, чи прирожденним Жидом, незвісним на імя, і переслано з післанцями—може також Хосдая, як відповідь

на його запитання про Хозарію і хозарських юдаїстів (автор згадує про „послів твоїх“, що прийшли морем в Константинополь). Автор себе не називає по імені; з того що він зве царя Йосифа: „своїм паном“, а про хозар говорить як про своїх, виходить, що се був хозарський підданий; місце писання не видно. В тих фрагментах, які маємо, автор оповідає з початку історію запровадження жидівської віри в Хозарії, за пановання якогось Савріїла, жиди з роду; потім наступає історія хозарської політики від сього Савріїла почавши і при його наступниках: царях Веніаміні, Ароні й Йосифі,—її наводжу в цілости. На жаль в де-яких місцях листки роздерті, в одному місці кусник видертій, так що не можна вповні звязати тексту; в ломані скобки взяті слова доповнені по контексту в знищених місцях, в круглі—додані для ліпшого зрозуміння до повного тексту.

„Уложив цар союз з нашим сусідом, царем Алянів, бо царство алянське сильнійше і міцнійше від усіх народів які живуть навколо нас, і мудрі люде поміркували: аби не повстали на нас всі народи і не прилучив ся й він (цар алянський) до ворогів наших. Для того [він (Савріїл) став його союзником, аби помагати] один одному в біді. І настав страх [божий в народах] що навколо нас, і вони не напали на хозарське царство.

„[За часів царя Веняміна] повстали всі народи на [хозарів] і притисли їх [за намовою] царя македонського (Візантії). І прийшов війною цар Асії ¹⁾ і П-й-ніл ²⁾ і Македонян. Тільки цар Алянів помагав [хозарам—бо] і з них частина тримала ся юдейського закону. Ті царі [всі] воювали против землі Хозарської, а цар алянський напав на їх землю і задав їм [удар], від котрого їм не було рятунку, і розсипав їх Бог перед царем Веняміном.

„В дні ж царя Арона почав цар алянський воювати Хозарів, бо підбив його до того цар грецький. Арон же наняв на нього царя турецького ³⁾, бо був [з ним у приязні] і впав цар алянський перед Ароном і взяв він його в неволю живцем. І показав йому [цар велику честь] і взяв його доньку за жінку своему синові Йосифови. Тоді [присяг] йому алянський цар на вірність, і пустив його цар Арон [в землю його]. І від того дня напав страх перед Хозарами на народи наоколо їх.

¹⁾ Імя по созвучности толкують як Асів, Ясів наших літописей, або Гузів-Торків. Перше імя справді підходить близько, але самий сей нарід виступає в оповіданню під іменем Алянів.

²⁾ P-jj-nil- Шехтер здогадував ся, що се Поляне—але вони покривають ся іменем Руси. Коковцев поправляє P-jj-nil на P-c-n-k, себ-то Печенігів.

³⁾ Турки означають звичайно Угрів, які до останньої чверти IX в. зіставали ся в чорноморських степах, але се може бути війна з пізнішого часу.

„І в дні Йосифа, пана мого, [цар алянський ¹⁾] був у помочи йому], коли піднято нагінку (на жидів) в дні злодія Романа, і пан мій [довідавши ся] про се, потоптав множество необрізаних. Роман [злодій післав] також великі дарунки Х-ль-г-ъ ²⁾, царю Руси і підбив на його біду. І приступив він в ночі під місто Смбрю ³⁾ і здобув його по злодійськи (несподіванкою), бо не було там начальника і голови ⁴⁾. І стало се відомо большці ⁵⁾, всечесному Песахови і пішов він розгніваний на городі Романові і побив чоловіків і жінок. І взяв він три городі, не рахуючи великого числа менших осад. І пішов відти на город Шрши ⁶⁾ і став воювати його... І вийшли вони з землі, як хробаки... Ізраїля, і згинуло з них (грецьких людей) 90 чоловіка... і він (Песах) казав їм давати дань. І виратував він... від рук Руси і [знищив] всіх кого знайшов там і [погубив їх мечем].

„І пішов він звідти війною на Хльга і воював... і Бог понизив його перед Песахом. І знайшов він (Песах)... здобич, що захопив той в Смбрю. І сказав (Хльгѣ): Роман підбив мене на се. І сказав йому Песах: коли так, то йди на Романа і воюй його, як воював мене, тоді я уступлю ся від тебе; а як ні—то я або згину тут або стоятиму доти, аж відомщу ся тобі. І той (Хльгѣ) хоч не хоч пішов і воював Константиною ⁷⁾ чотири місяця на морі. І згинули там вояки його, бо Македоняне перемогли його вогнем. І пустив ся він тікати і не важив ся вертати в свою сторону, пішов морем в країну Парас, і зги-

¹⁾ Царя алянського вставляю тут по контексту—бо головною темою оповідання являють ся відносини Хозарії до алянів, їх найблизших сусідів; місце се знищене в оригіналі.

²⁾ H-l-g-w, так виглядає се імя, яке може читати ся або як Helgù або як Halgù, кінцева буква w уживаєть ся для означення короткого u і o, відповідає нашому старому ѡ. Коковцев підчеркує близькість сеї транскрипції до скандинавської форми Helgi, котру норманісти вважали прототипом літописної форми *Олегъ*.

³⁾ Се імя пишеть ся в сїм місці S-m-b-r-j-i, а низше S-m-b-r-j-w. Шехтер добачав тут Сїверян, Коковцев на мій погляд дуже правдоподібно поправляє на S-m-k-r-c, себ-то Тмуторокань, що справді мусїла в сїй добі служити пунктом стрічи політичних претензій візантійських і хозарських.

⁴⁾ Се слово Коковцев вважає власним іменем начальника, раб Хашмоная, Шехтер толкує як the head of the princes, голову князїв.

⁵⁾ Се слово читаєть ся b-w-l-š-c-j, що можна читати як большаці, бульшиці, большці; Коковцев дуже вдатно зближає його з Βελγίται τον ἄρχοντα Βοσφόρου в хронографі Теофана (ed. de Boor I с. 373) і вважає се титулом Песаха, може царевича або престолонаслідника хозарського; слово созвучне з словянським *больши*—може не припадково.

⁶⁾ Коковцев дуже правдоподібно вважає се назвою Херсонеса, столиці кримських володїнь Візантії.

⁷⁾ Звичайне у східніх письменників імя для Константинополя.

нув там сам і весь табор його. І стала Русь тоді підвладна Хозарам“.

По сїм наступають географічні відомости про Хозарію, але з них зістало ся дуже мало, бо рукопись уриваєть ся слідом.

Для нас, очевидно, найбільше інтересу мають відомости про хозарсько-візантійські відносини, в котрих брала участь Русь. Хронологічно припадають вони на часи цїсаря Романа, хозарського царя Йосифа і руського князя Хлыг-а, в котрім справді, з значною правдоподібністю можна добачити Олега київського. Правда, по звичайно прийнятій хронології ширшої Повісти Олег не був сучасником імп. Романа, бо вмер р. 912, а Роман настав в р. 919 (і правив до р. 944); але літописна хронологія в сїй часті дуже довільна і досить сказати, що в новгородській редакції Повісти Олег вмирає аж по році 922. В своїй Історії (вид. 3, с. 410 і 437) я вказав, що Олег в дійсности мусїв умерти пізнійше ніж р. 912; може бути, що він дотягнув до часів Романа.

Але епізод, про котрий оповідає новий хозарський текст, належить, очевидно, до ще пізнійших часів. За се промовляє імя царя Йосифа, котрого правління ми досі прикладали до середніх десятиліть X віку, і вся обстановка тих руських війн, про які оповідає наш текст. Війна Хозарів з Візантією виникає на ґрунті відносин на Азовським побережю. Привід дає якась нагінка на юдаїстів, правдоподібно в кримсько-азовських землях, які переходили з влади Візантії під власть Хозарії, і навпаки. За юдаїстів, які стояли в тісних відносинах з Хозарією, можливо під її протекцією, уступаєть ся хозарський цар (бег чи ішад) Йосиф і нападає на візантійські землі. Візантія напускає на Хозарію Русь. Руське військо здобуває хозарське місто—дуже правдоподібно, що мова йде про Тмуторокань, котру Русь дійсно пильнувала опанувати в першій половині X в. Хозари відоместили ся за се походом на кримські володіння—не знати саме, в котрих сторонах, але мабуть таки десь на полудні, в сусідстві Дону і Чорноморя. Перевага була на стороні Хозарів. Русь була змушена видати здобич, захоплену в хозарських сторонах, розірвати свій союз з Візантією і признати якісь зобовязання, що до Хозарії—те що текст називає переходом Руси під власть Хозарії. Наслідком сього руський князь мусїв іти походом на Візантію; він пустив ся морем і протягом чотирьох місяців воював візантійські землі, але кінець кінцем грецька ескадра знищила грецьким огнем його флоту і він мусїв тікати в якусь країну Págas, де військо його вигбло до останку.

Коковцев справедливо завважив близьку подібність сього оповідання до звісного Ігорового походу 941 р., як він оповідаєть ся в візантійських джерелах. Додам, що вся історія хозарсько-руської війни, як вона оповідаєть ся в нашім фрагменті, дуже близько підходить до

політичних відносин на азовсько-чорноморським побережжю, як вони виявляються в русько-візантійському трактаті 944 р. (див. мою Історію I с. 417). Супроти того, коли фіналом подій, описаних у фрагменті, прийняти морський похід Ігоря, вся історія війни з Візантією за Романа і Йосифа переносить ся на 930 і початок 940-х рр. В сім часі приймати панованне кн. Олега на Русі трудно, розумієть ся (хоч все фактично звязане з Ігорем датуєть ся 940-ми роками, як я то вказував уже в своїй Історії). Тоді прийдесть ся думати, що імя Олега попало в сю хозарську війну через непорозумінне—може через таке мішанне правління Олега й Ігоря, яке ми бачимо в ріжних редакціях нашої київської літописи.

Таким чином новий хозарський лист в своїм оповіданню містить ріжні труднощі, які не можна так легко і відразу розв'язати; вони вимагають ще докладної розваги оповіджених ним фактів. Але висуваєть ся питання—наскільки взагалі певне і автентичне се оповіданне, і наскільки треба рахувати ся з ним при орієнтованню в політичних подіях сеї доби. Як відомо, звісний давнійше лист кагана Йосифа і досі ще вважаєть ся деякими дослідниками сумнівним, апокрифічним літературним твором—хоч може й опертим на якійсь добрій історичній традиції; правда, важних доказів його апокрифічності не надано, але сумніви існують. Вони, розумієть ся, підіймають ся при читанню сих фрагментів, що становлять немов дублет до Йосифового листу і навіть мають дещо спільне в своїм пляні,—хоч і розминають ся в ріжних фактичних подробицях (найбільш характеристичне се, що невідомий автор представляє царя Йосифа людиною жидівського походження і зовсім виразно вказує, що Йосиф не був каганом, а тільки правителем—бегом чи ішадом, як його звать иньші джерела, тим часом як сам Йосиф представляє себе немов єдиним царем Хозарії, промовчуючи існуванне каганів, і підчеркує своє не-жидівське походженне). Як найбільш неприємну з становища автентичности обставину ак. Коковцев підчеркує се, що текст фрагментів місцями виглядає, як резюме або покорочення якогось повнійшого оповідання—то значить як літературний твір (пізнійший), який опираєть ся на якісь старшим, автентичним оповіданням.

Що в основі нашого тексту лежить в кождім разі якесь сучасне, автентичне джерело, в тім не може бути сумніву. Історію хозарських війн, розповіджену в нїм, не було ніякого інтересу на щось вимішляти—вона не служить ніяким тенденціям; події останньої війни, розповідженої особливо докладно, містять подробиці позбавлені всякого загальнійшого значіння, які могли оповідати ся просто під безпосереднім вражіннем недавно пережитих фактів. Але чи одповідає їх автор від себе, як перше джерело, чи черпає з якогось сучасного оповідання,

се розумієть ся зістаєть ся відкритим питанням, принаймні в сій хвилі. А при черпанню чи переповіданню иньшого джерела могли в такім переповідженню зявити ся і деякі недокладности, і такою недокладністю могло бути й помішанне Ігоря з Олегом (хоч, що правда, як я вже сказав, ми маємо такі помішання і в себе, в оригінальній київській записи подій X віку).

От що тим часом я хотів одмітити з приводу сього нововідкритого тексту.

Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст.

В недавно виданім Київскою Археографічною Комісією 3-м томі VIII ч. „Архива Югозап. Россіа“, на підставі численних актів XVI—XVII ст., безперечно доведено, що шлюбні справи за тих часів по всій Україні відбувались по стародавніх народніх звичаях, в основі яких лежав загальний погляд на шлюб, як на вільну угоду, яку чоловік та жінка з власної своєї обопільної охоти замикають, а коли схочуть, то й ламають, не шукаючи иншого дозволу, крім поради своєї родини. Люди вільно брались „з власної хуті й милости (любови) своєї“ за-для власного щастя, і коли шлюб їм сього щастя не давав, також вільно й розлучались і шукали собі иншої пари. За-для законного оформлення такої розлуки не треба було великих заходів: скликались родичі, пильно обмірковували справу, і коли вияснялось, що обидві сторони не з якоїсь примхи, або хвильового необачного запалу, а розважно, розсудно, з обопільного дозволу й згоди взяли рішучий замір розійтись, тоді вже змовлялись, як забезпечити даліше вихованне дітей (як що вони були), поділитись майном, а нарешті „малженки“ писали і давали одно другому так звані „розпустні листи“; потім обоє ставали перед урядом (світським, або духовним), поклали перед ним свої листи, стверджуючи їх устним признаннем, уряд вписував ті листи до своїх актів — і справі був кінець. На зразок отаких „розпустних листів“ приводимо ось який автентичний акт 1564 року, внесений до актів Луцького замку: „Я Марія Борзобагатовна Красенського ознаймую тим моїм листом, што-м я, з волі Божої і дару його святої милости, пошла в малженство за пана Яцка Стецьковича Добрилчицького, з котрим мешкаючи час немалий в стані малженським, потомство од Бога Сотворителя нам даное межі собою сплодилисьмо. А иж од годов мало не двох, з гніву і допущеня Божого, якеєсь нетрафное мешкане межі собою маючи, узявши розниці великиї і рсторгненне я з мужем своїм, мешканя жадного ведля стану малженського міти не могли єсьмо. Бачачи то я по мужу своїм мисль одмінную і хуть ку мні, жонї своїй, не такую, як єсть обичай малжонку противо малжонці показувати, і розуміла-м те, що я мешканя доброго з ним вже по сесь час міти не могла, не з жадного примушеня а ні понуженя, одно добровольно, в цілому і зупольному здоровю будучи, а

не хотячи більшого зайстя і розниць межи собою множити, по сесь час і на потомній часи малженка свого пана Яцка Стецьковича з того мешканя малженского, которое з ним по всі часи міла, од себе од малженства вольним чиню: я от него прожна, а он от мене. А иж нас Пан Бог за гріхи наші тим навідити і малженство розлучити рачив, я Пану Богу поручивши, позволяю пану Яцку кого хотя поняти, а мені теж вільно за кого хотя пойти. А што ся тичеть дітей наших, тіі мають бути: при мені дві дочці Магдалена і Настасія, а при пану Яцку сини два Іван а Яким. Тими так я, яко і он, водле повинности християнської опекати ся і старати о них, як цнотливим родичам о дітях своїх пристойт, маєм вічне, в жадному артикулі того ростання і постановлення нашого не зрушаючи, под зарукою його королевській милости пятисот копами грошей, а стороні пана Яцковій також пятсот копами грошей. А при тому були і того добре свідомі (*йменують ся свідки*), которіі панове, за прозьбою моєю, печаті свої к тому моєму визнаному листу приложили, і я теж сама печать свою приложила і руку подписала¹⁾. Такій самій лист видав своїй жіпці і пан Яцко Добрильчицький, і через який час вони обое знову побрались з иншими особами.

Як можна вбачити з сього документу (і з багатьох инших), справа шлюбної розлуки розумілась тоді так: 1) головною і необхідною умовою її вважалась обоцільна воля і згода обох малженків; чоловік без волі жіпчиної, а жіпка без волі чоловіка ніяким чинном не могли формально розлучитись; навіть, коли чоловік попадав в турецький чи татарський полон, або десь без вісти волочився, жіпка була повинна чекати, поки він вернеть ся, або пришле „лист вольний заміж її іти“. 2) Та ж сама обоцільна їх воля і згода почиталась головним фактором, що власне її творив самий акт розв'язання шлюбного зв'язку: стаючи перед урядом, чоловік та жіпка не прохали розвести їх, а тільки заявляли, що самі вони „добровольне, з доброго розмислу“ один одного „визволяли з малженства, вільними чинили на потомній часи“ од шлюбного зв'язку і давали один одному дозвіл „кого хотя поняти і за кого хотя пійти“, а уряд тільки приймав до відомости сї заяви і, сказати б, нотаріально скріпляв їх, вписуючи до своїх актів. Крім вищих духовних і світських урядників (владик, старост), такі заяви приймали: по містах — войти, бурмістри і инші магістратські та ратушні урядники, а по селах — пани дідичі (від своїх підданців), державці, посесори, протопопи і сільські парохы.

Видима річ, що все отсе суперечило не тільки церковним канонам, а й державному праву (Статутуви), яке шлюбну розлуку цілком

¹⁾ Архивъ Югозап. Россіи, ч. VIII, т. 3, стор. 71.

віддавало під присуд духовного уряду, а проте світські урядники й пани державці не вагаючись приймали заяви про розлуку і безперечно вписували розвідні листи до своїх актів, як і інші законно справлені акти, — знак, що такий порядок шлюбної розлуки здавна придбав загальне признание і нікому не здавався неправим. І справді, так поводилось на Україні споконвіку, бо й стародавнє звичайове право, ще за старих Київських князів, допускало широку вільність шлюбної розлуки і практикувало ту ж саму форму її виконання — листовну змову між чоловіком та жінкою, заявлену перед світським або духовним урядом¹⁾. От через те й українське духовенство XV—XVII ст. потурало звичайній розлуці, як і взагалі не дуже змагалось проти того, що шлюбні справи відбувались не по каноничних наказах, а більш по стародавніх звичаях. Як се кого й дражнило, так тільки католицьких богословів, що в своїх полемічних писаннях суворо допікали православних отими розводами, які в їх косяолі майже цілком були заборонені, хиба тільки з дозволу самага папи. Тим-то, може, й польські королі иноді гримали на православних владик за їх байдужість до того, що у них „частии и непослушнии разводы въ стадлѣ малженскомъ дѣются, што есть противъ Богу и приказанню его святому“, і самі не раз суворо наказували, щоб світські урядники і шляхта „въ справы и суды духовныи не вступовались и роспусковъ мужовъ зъ жонами не чинили, кгдажъ то не свѣтскому, але духовному суду належить“²⁾.

Владикам було б і на́руч, коли б так стало ся, бо се значно прибільшило б їх доходи³⁾, але вони й самі часто благословляли розводи, справлені по звичайній формі, і коли часом траплялось їм судити справи, в яких канони гостро стикались з шлюбними звичаями, вони не вагаючись ставали на боці останніх.

Так відбувалась шлюбна розлука по цілій Україні (й Білоруси) аж до XVIII ст. Так само було і в лівобережній Україні, навіть і тоді, коли українська церква, за гетьмана Самойловича (в 1686 р.) вступила під заряд Московського патріарха. Ще деякий час вона зберігала свою автономію, митрополити по старому вибирались світськими й духовними людьми і усякі духовні справи відбувались по давніх звичаях. Але з того часу, як уряджено було Синод і проведена реформа церковного заряду на основах Духовного Регламенту, настав край давній автономії Української церкви, і почалось нещадне ламання усіх особливостей її ладу й побуту та заміна їх московськими порядками.

¹⁾ Проф. Владимірській-Будановъ. Обзоръ исторіи русскаго права. Изданіе 2, 375—377.

²⁾ Акты Зап. Россіи, т. III, №№ 3 і 152; т. IV, № 31.

³⁾ За актикування „роспустних листів“ бралась нотаріальна плата.

Трохи не в першу чергу отся нівеліровка зачепила шлюбні справи і одним замахом знищила вільні розводи, про які й нечувано було в Московськiм царствi, а це зараз же відгукнулось гострими конфліктами в родинному життi козацької старшини, яка з дiдiв-прадiдiв звикла користуватись правом вільної розлуки. На зразок наводимо випадок, що заподiяв людям чимало лиха й турбот, про які не було й чувано на Україні за панування старих звичаїв.

На самiм початку XVIII ст. в сотеннiм мiстi Борзнi пробував протопоп Василь Величковський. Один з його синiв Иван, як се звичайно траплялось в Україні, не пішов по батьківській стежцi, а вступив до вiйська і, як був чоловік спритний і добре освічений, швидко дослужив ся до уряду Нiжинського полкового хорунжого. А проте жiнку собі взяв таки з духовного роду: в 1715 р. одружив ся з дочкою Новгород-Сiверського протопопа Афанасiя Заруцького, Химкою. Сей протопоп був вiдомий тодi вчений вiршомаз; вiн ще змолоду зумiв прислужитись Мазепi тим, що складав підлесливі „книжицi“ та рiзні „конклюдiї“ на хвалу гетьманови та князеви В. Голiцинови і навіть „на похвалу превысокого царского імени и на розширенiе славы Россійского царствiя“, за що авторови було даровано чимало маєтностей¹⁾. Мабуть, поквапившись на його великі достатки, Величковський і посватав ся з його донькою, бо сама Химка Заруцкiвна навряд чи змогла б привабити до себе молодого хорунжого. Се був якийсь незвичайний виродок в богобiйній протопопській родинi. „Од самого початку (жалiв ся потiм Величковський) моеї жени Богу мерзкое, людем блаженное, мужу пагубное безчинiе, а дому неизносное чинилось развратно, без сорому, поношенiе і запустiнiе. За отсутствiем моiм от дому в частые, по указам, войсковiе походи, оная жена моя пьянствовала і жила нестатечно і в таком пьянствi і нестатечности безчинствовала и прилюбодiйствовала, да еще і в чародiйство стала уклоняться. І хотя я, возвратясь із походов, многократно оную наказував і для обличенiя і наказанiя одсилал к матерi ся²⁾, но она, і при матерi будучи, всегда чинила богомерзкое прелюбодiйство; что видя мать ся, яко уже исправить ся не возможно, а я многие лiта в таком безчестiи і дом мой в срамотi пребиваю“, сама либонь почала радити зятеви шукати розводу. Закликанi родичi подали йому таку ж пораду. Але тепер неможна було, як колись, обмiнятись з жiнкою „ропустними листами“ та й розiйтись у згодi та злагодi. Треба було вдатись до „священного консистора“. Се було на початку 1722-го року. Поiхав

¹⁾ Про се дивись цiкаву розвiдку д. Ор. Левицького: „Афанасiй Заруцкiй, малорусскiй панегиристъ конца XVII и начала XVIII ст.“ в „Кiев. Старинi“ 1896 р.

²⁾ Батько, протопоп А. Заруцький, помер 1720 р.

Величковський у Київ. Там уже кілька років не було митрополита, бо з того часу, як літом 1718 р. помер в дорозі, покликаний до столиці в страшній справі царевича Олексія Іоасаф Кроковський, наступника йому не призначали, а пройшла тільки чутка, що нового митрополита вже не будуть вибирати „по стародавньому малоросійському звичаю“, а буде він призначений царем по виборі Синода, і що Синод уже її вибрав таку особу. Оповідав Величковський перед „консистором“ свою справу і зясував „подлинныя причины, по яких отнюдь ему з жоною жить весьма невозможно“. Консистористи потішили його „надеждою отрады“ і так сказали:

— Маеш радію просити розводу. Будь певен, що твоя справа вийде на гаразд і з надією дожидай приїзду нового архиєпископа.

В осени того ж 1722 р. весь „священный консистор“, простуючи до Глухова зустрічати нового митрополита, Варлаама Ванатовича, переїздив Борзну і загостив до Величковського на одпочивок. Тут були: Микольський ігумен Христофор Чарнуцький, намісник Софійський Гошкевич, писар катедральний Елеферий Ладинський, казнодія Софійський о. Левицький і інші. Користуючись такою щасливою нагодою, господарь, як слід „утракувавши“ несподіваних милих гостей, подав їм до уваги „пунктуальное нещасного своего житія доношеніє“, за яке (як потім писав Величковський) „всѣ купно засѣвши и подробну вычитавши, предложили ему сія слова:

— По такому твоім страданню, будь певенъ на благоугодное малженское собѣ житіє иную жону поняти, який скутокъ певенъ будь, же получишъ.

Скоро прибув до Київа новий митрополит, приїхав сюди й Величковський з жінкою. Розглянувши справу „і все преокаянное“ Химчине „житіє“, Ванатович звелів її привести в консисторію, і „по доволном истязаніи“ отці консисторці ухвалили заслати Химку в дівочий монастир „под началь, ради исправленія“; але Химка зняла велике голосінне, падала усім в ноги і з плачем прохала не засилати її до монастиря, бо вона й зараз „учинит публичную присягу перед усим консистором під страшною клятьбою“, що вже більш не буде „безчинувати“. Даремно Величковський закликав отців не вірити клятьбі Химчиній, бо він її лукаву натуру краще знає і певен, що вона свого лихого норову не покине. Ченці таки здались на Химчині сльози, зложили на листі „роту“ (форму) присяги, повели Химку до церкви, і вона ту присягу виконала і лист присяжний підписала, а за нею підписали й свідки, увесь „священный консистор“.

— Їдь же тепер з покоем додому,—потішали вони засмученого хорунжого,— та живи лагідно з жінкою, бо вже вона певне побоїть ся зламати таку страшну присягу, виконану перед духовним судом.

Але Химка аж ні трохи не побоялась. „Отъѣхавши зъ суду отъ катедрѣ (жалѣв ся потѣм Величковський), того ж дня, зараз оная жена въ томъ же пути тую свою клятвенную присягу зламала, первіе розпустнимъ пянствомъ, потомъ и всякіе безчинства и злопреступства шаредніе, якихъ стыдно здѣ и описовати, развратно чинила, отъ яковихъ еще я цѣлый рокъ отъ нея въ домѣ во всякомъ срамѣ, при крайномъ разореніи домовомъ, пагубное бѣдствіе претерпѣваемъ“. Про все отсе Величковський знову скаржив ся митрополитови, і той, „зрозумѣвши уже його смертоносное смятеніе и милосердствую о такой його пагубѣ“, звелѣв вислати до Борзни Видубецького ігумена Федосія Хомінського „зъ товарищи для skutchnijshoj апробаціи на розыскъ“. Про те, що чинила ся слѣдча комисія, сам Величковський оповідає так: „Когда же прибыли отцеве инквизитори въ Борзну, то, по составленіи инквизиціи, узнавши превеликіе мерзостніе жены моеи неописанныи дѣла и увидѣвши единое заустѣніе загибающаго отъ неидомовства и житіе мое не малженское, но страдалческое, повелѣли оную при своей бытности въ тое жъ время отъ дому моего зъ Борзни до матери ей отпровадити, при написаніи своемъ такомъ, же болшъ зъ мужемъ жити не должна“.

Величковський гадав, що се вже його до віку розведено з огидлою жінкою, і зараз же поїхав до Київа прохати архієрейського „благословенія ко второбрачію“. Але там йому вияснили, що справа ще не скінчена і що йому дасть ся на вибір три „пункти“: 1) „Таковая жена отъ твоего сожитія по своихъ злопреступныхъ дѣлахъ чужда зостаєть и розлучаєть ся, але женитися тобѣ не смѣєть одъ себе благословити преосвященный; 2) аще похощеши, то преосвященный, сожальваючи твоего такъ долгого страданія и терпѣнія, выписавши твое бѣдствіе, а жены твоеи развратное житіе, пошлетъ въ св. Синодъ доношеніе, и ради скорѣйшого отвѣту самъ туда развѣ потрудишся, и 3) или, аще хощеши вдати оную суду свѣцкому, будетъ таковая безъ пощады подлежати по правнымъ артикуламъ смерти“. Он як була залякана тоді українська єрархія, що навіть митрополит „не смів“ вирішити такої простої справи, як розв'язати шлюб через формально доведену розпусту одної сторони і благословити невинну сторону „на второбрачіе“. А в честь Величковського треба зарахувати, що він не схотів добувати собі змоги поновити шлюб ціною горлової кари хоч і огидлої дружини: він вибрав другий „пунктъ“ і згодив ся їхати до столиці з листом митрополита.

Одповідь, яку привіз Величковський з Синоду, навряд чи могла здивувати Ванатовича. Він знав, що робив, ухиляючись вирішити справу Величковському: Синод рішучо заборонив Величковському „отъ

живий жєни приступать кь второму браку“¹⁾. Се вже було навіть поверх канонів, бо православна церква завжди признавала „явное прєлюбодѣянїє“ законним приводом до розводу і, значить, до поновлення шлюбу задля невинної сторони; але згадаймо, що тоді верховодив в Синоді, відомий Феофан Прокопович, на якого не дарма нарікали, що він богословствував більш по-католицькому, ніж по-православному, а католицьке канонічне право занадто суворо обмежувало вільність розводів і поновлення шлюбу за живота обох малженків. Так, чи инак, а тільки на проханнє Величковського благословити його розійтись з Химкою і поновити шлюб з иншою особою, митрополит загадково одповів:

— Хїба иншим способом.

Величковський зрозумів се так, що йому треба добирати способу, яким в Московськїм царствї бояри звичайно збувались огидлих жїнок і яким сам царь Петро розвів ся з першою жінкою — завдати жінку в черницї. Він кинув ся до тещі, скликав її та своїх родичів, і ті зложили якусь листовну угоду, що либонь Химка, „живучи при матерѣ своей, пожелала монашеского чина, и вѣ томъ-де о исполненїи ея желанїя Величковскїй и сродники ея зъ обоихъ сторонъ обязались другъ другу писменно“²⁾. Більш того, він добув від тещі лист до митрополита, в яким вона разом з сином (священиком) „объявляла о не-потребнихъ поступкахъ“ дочки Хими „и просила ко второбрачїю ему Величковскому разрѣшенїя“. Не відаємо певно, через що саме сей „способъ“, що мав добрі шанси на успіх, не мав дійсного skutku; мабуть Химка не схотїла йти в черницї, хоч як її вмовляли до сього родичі.

Нарештї увірвав ся терпець і в самого Величковського. Довго ще йому так бїдувати? Химку відлучили від його за її лихі учинки; а його ж за яку провину засудили на довічне бурлакування? Щось творилось таке, чого не зміг зрозуміти і виправдати ніхто в цїлій Україні. Усяк, хто тільки знав про бїдолашнє життє нїжинського хорунжого, спочував йому, і всі радили одно — шукати иншої пари. Сам він писав потім, що „видячи мое такъ долгое страданїе и терпѣнїе, нѣ-которїи отъ консисторїи и мїрская старшина, совѣтовали мнѣ сочетаться бракомъ съ другою“. Величковський так і зробив: наприкінці 1724, чи, може, на початку 1725 року одружив ся з удовою Ганною Новицькївною²⁾.

¹⁾ В „Описанїи Старой Малороссїи“ сказано, либонь в указї стояло: „та-ковое дѣло рѣшить, какъ правила св. отецъ повелѣвають“, але ми маємо текст синодського указу, і там висловлена рішуча заборона.

²⁾ Чия вона була удова і якого Новицького дочка — ми не змогли розшукати по актах. Рід Новицьких серед незначної козацької старшини був доволі численний.

Відбувши весілля, він поїхав до Київа „звіститись“ митрополитови, але той був тоді хорий, і Величковський одвідав тільки катедрального писаря о. Ладинського, який признав за слушний його шлюб і на прощання сказав:

— Що ся стало, не може розстати ся. Їдь здоров до дому та живи.

Чернець Ладинський, хоч і був митрополичим писарем (се б то секретарем), але розумів шлюбні справи по давньому, як їх розуміли усі українці. Розлучили чоловіка з жінкою, то чому б йому неможна удруге оженися? Та не так розумів сю справу митрополит, бо знав добре, як її зрозуміють в Синоді. Він признав другий шлюб Величковського неправним і звелів його батькови, протопопу Борзенському, розлучити сина з Новицьківною так, немов би вони й не вінчались, і наложити на обох церковну епитемію; а через якийсь час прислав указ: послати обох „в послушаніє“ на три місяці в монастирі — пана хорунжого в Максаковській, а Новицьківну в Великобудищській. Величковський не послухав сього указу, і сам не пішов до монастиря, і жінку не пустив. Та й не до того було йому тоді, бо мусив він іти з військом у Гилянський похід. Митрополит подождав ще з півроку, чи не схаменеться хоч Новицьківна, а тоді „прислав на неї неблагословеніє і од входу в церков заперещеніє“, і звелів по церквах в Борзні „шалети (одверті листи, універсали) всенародно вычитувати и до дверей церковныхъ прибивати, и предложено еше въ оныхъ палетахъ“, що коли й хорунжий з походу прийде, „тому жъ подлежатиметь неблагословенію“. Більш двох років терпіла бідна жінка отакий сором, що ні сама не сміла вступати до Божого дому, ні до себе запросити священика за якоюсь потребою чи з молитвою. За цей час народилось у неї дитя, але зоставалось нехрещеним. Аж в осени 1727 року прибув з походу Величковський і довідав ся, як то тяжко було їй не скорити ся митрополичному присуду. Вдаючи себе покійного пастирській волі, він сам хоч і не засів у монастирі, але зараз же одвіз жінку з малою дитиною до Будищ, у дівочий монастирь. Пробідувала вона там призначені три місяці, „творя послушаніє и терпя отъ законницъ (черниць) всякія поношенія“, а митрополичого указу про її визволення не було. Поїхав тоді до Київа Величковський і слізю прохав митрополита, „дабы святительскимъ своимъ призрѣніемъ помилосердствовалъ такъ о его женѣ, страждучой и болѣзнуючой, со малою дитиною скитаючойся в монастиру, такъ и объ немъ, черезъ пятнадцатое лѣто, время над силу человѣчюю, въ горкомъ бѣдствіи, плачевномъ житіи и послѣднемъ разореніи страждущомъ“; але Ванатович „челобитної“ не прийняв і так суворо одказав:

— Я не піп — по два рази говорити. Було б тобі в поход не йти

та повелінне мое пастирское в тоє время сполнити! І за таке ослушаніє мусиш страждати.

Жаліючи злочасного хорунжого, пробували причинятись за ним різні старшини, але їм те не мало skutku. Ніжинський полковник Хрущов з полковою старшиною й сотниками послали до митрополита „умилительное моленіє, выражаючи одъ початку страдалческое житіє п. хорунжого и упрашая на його и на жону його милосердствующого призрѣнія, отческого помилованія и на малженское имъ, бракомъ сочетавшимся, житіє святителского благословенія“ — і не одержали жадної одповіді.

А час ішов. Минуло вже 30 тижнів, як пані хорунжиха була одвезена до Будищ, і не видно було їй краю, поки вона там ще страждатиме. І знову увірвався терпець у пана хорунжого: взяв він з собою своїх козаків і силоміць визволив жінку з чернечого полону, привіз до дому та й став жити як з вінчаною жінкою.

Се зрушило митрополита до великого гніву. Таких свавольців, як Величковський, було тоді чимало в його єпархії, і як їм потурати, то на що ж зведеться авторитет архиєпископської влади! Треба було ужити якихсь рішучих заходів, і Ванатович звернувся за порадою до Синода. „Въ моей єпархїи (писав він) много обрѣтается таковыхъ служилыхъ людей, которые дерзають, оставивши первую или другую законную свою жену, другую беззаконно до себе приимати, какъ Иванъ Величковский, полковий хорунжий Нѣжинскій, которому въ прошломъ 724 году, по присланному изъ св. Синода указу, отъ живыя жены ко второму браку приступать было запрещено; но оный Величковский, по своей самовольной волѣ отринувши кромѣ всякой вины первую жену, принялъ къ прелюбодѣйному сожитію другую, за что первѣе отъ его отца, протопопа Борзенского, довольно по правиламъ принялъ наказаніє, и потомъ по суду консисторскому велено отлучить его отъ церкви, послать на время для покаянія въ монастырь Максаковский и съ тою мнимою женою, которая послана была въ Велико-Будиский дѣвичий монастырь, сходиться весьма запрещено. Но оный Величковский, несмотря на оное наказаніє, оную прелюбодѣйцу взялъ съ того монастыря въ домъ свой и дерзнулъ попрежнему съ нею беззаконно жити. Такожде другіє, съ четверолѣтнего походу¹⁾ пришедши въ дома своя, просятъ на женъ своихъ, въ прелюбодѣянїє внадшихъ и беззаконно родившихъ, допустить имъ другихъ поняти. А ежели то учинить, то жена пущеница востребуєть благословенія посягнути законного мужа; также другіє, кромѣ словеси прелюбодѣйного, вознегодовавши законными женами, начнуть беззаконувати, а жены, кромѣ

¹⁾ Се б то Гилянського, 1725—1729 років.

всякої вини возгнушавшись мужами своїми, то же начнуть дѣлати, чтобы беззаконіе ихъ было виною разлученія“. Так от Ванатович і запитував отців Синода, чи добре він чинить, що не дає зовсім ніяких розводів.

Останнє міркуваннє Ванатовича дуже характерне. По його гадці виходило так, що хоч канони й дозволяють розводити шлюби „ради словесе прелюбодѣйного“ і вдруге братись невинній стороні, але як се допустити, то люди почнуть умисне скакати в гречку, щоб „беззаконіе ихъ было виною разлученія“. Тепер зрозуміло, чому Ванатович так уцерто спротивлявся „второбрачію“ Величковського, хоч той домагався тільки того, що йому й канони дозволяли.

Синод, указом 13 марта 1729 року, ухвалив гадку Ванатовича і звелів йому й надалі так поступати, а хто не послухає його вироків і не схоче їм коритись, таких треба віддавати „анаемѣ и проклятію“, і коли не покаються, то по силі „докладнихъ пунктовъ“ Синода, ствердженихъ царем 12 апріля 1722 року, „отсылати къ мірскому суду и тамъ по правамъ наказовати“; а наприкінці указу було додано: „И впредь вашему преосвященству болѣе о такихъ дѣлахъ св. Синодъ доношеніями своими не утруждать“¹⁾.

Тепер Ванатович знав, що чинити, і по весні 1730 року в Борзні, на церковних дверях, знов прибито було „палети“, а по всіх церквах цілої єпархії що-неділі і що-свята прилюдно оголошався митрополичий указ, в якому таке було написано: „Нѣжинский хорунжий Иванъ Величковский, самовластною волею своею отринувши первую жену свою Заруцковну, другую къ прелюбодѣйному своему сожитію принялъ, Новицковну, а значковий товариш полку Нѣжинского Иванъ Дудченко четвертым бракомъ сопряжеса самовольно, который бракъ до конца отверженъ, какъ книги Кормчия свидѣтельствуютъ, за что яко они сами, такъ и жени ихъ отъ входа церковного и всѣхъ церковныхъ обрядовъ и св. таинствъ по правиламъ св. отець отлучени; чимъ они пренебрегая, въ прелюбодѣйствѣ, въ нераскаяніи, въ богоупрямствѣ и злобѣ безбоязненно и безстыдно валяются, не опасуются гнѣва Божія, не боятся страшного суда и муки пекельной. Того ради мы, пастыр, вышереченихъ такихъ ругателей церкви святой и ея святыми тайнами пренебрегателей, посмѣятелей духовнаго наказанія, непокорливыхъ, злобныхъ, властію отъ Бога данною намъ проклятію, и анаемѣ предаемъ, яко еретиковъ и непокорниковъ, и отъ православнаго всего численія и стада и отъ церкви Божія отсѣбаемъ, дондеже уразумеются и возвратятся въ правду покаяніемъ, — аще же пребудуть въ упрямяствѣ своемъ до скончанія своего, да будутъ и по смерти отлу-

¹⁾ Сей указ і інші, які ми цитуємо, були свого часу розіслані по всіх єпархіях, і копії таких указів легко знайти при багатьох церквах.

чени и души ихъ да пребудуть со Іудою, предателемъ Христа, и распяними Его жидами, и со Аріємъ и съ прочими проклятыми еретиками. Желѣзо и каменіе и дресеса раздрушатся и растлятсѧ, а они да будутъ не разрушени и не растлѣнны во вѣки вѣковъ, аминь. Да и согласующіе имъ, спомагающіе и закрывающіе ихъ да примуть наказаніе и да грядеть на нихъ гнѣвъ Господень. Апостоль святой увѣщаееть съ таковыми ниже ясти, и правила апостоль: „со отлученими моляйся да будетъ отлучень и со изверженімъ моляйся да будетъ извержень“.

Легко уявити одчайне становище Величковського, якого мусили одсахнутись навіть близькі родичі й приятелі. Але вийшло так, що той гнів Божий, який так палко накликав на його митрополит, несподівано упав на його власну голову. В той саме час київський вїйт Дмитро Полоцький, що давно ворогував з Ванатовичем, доніс куди слід, либонь той не правив молебня в царський день, і в серпні того ж 1730 року Ванатовича запровадили до столиці, скинули з архієрейства і навіть священства і як простого ченця заслали в Білозерський монастир. Се осмілило Величковського клопотатись про знесенне наложеної на його клятби, і він звернув ся за помічю до недавно перед тим наставленого гетьмана Апостола і подав йому на листі, „пункты“, в яких широко і докладно зложив певну історію своєї нещасної пригоди¹⁾. Разом з тим він послав „челобитную“ і до Синоду. Тут Величковський гірко жалів ся, як то тяжко йому зносити митрополичу клятбу, лишатись „безъ входу церковного і св. таинствъ“, і як люди, що служать в його домі, „помирають без сповѣди и причастія и в землю кладуть ихъ безъ всякого церковного чиноположенія“, а на рещті він уклїнно прохав Синод „по толикомъ страданіи его со всѣмъ домомъ отъ клятвы церковной разрѣшить и въ сожитіи брачномъ со второбрачною его женою Анною Новицковною жить повелѣть, понеже первая жена его Ефимія Заруцковна уже и умерла“, як про се довідався він з листа свого батька, протопопа, писаного до його брата Омеляна. Не відаємо певне, що на сей раз стало у пригоді Величковському — чи причина за нього з боку гетьмана, чи те, що Ванатовича так ганебно було скинуто з катедри, а тільки Синод, не провіряючи навіть, чи справді Заруцківна померла, указом 17 лютого, 1731 р., ухвалив: „хорунжаго Величковскаго со второю женою его Анною, также и домъ его отъ церковнаго запрещенія, которое было на него, Величковскаго, всedomовнѣ наложено *неразсудно* отъ бывшаго Кіевскаго архієрея, что нынѣ простой монахъ, Варлаама, осво-

¹⁾ Сим документом ми й користувались; він трохи не цілком поміщений в II т. „Описанія Старой Малороссіи“. А. М. Лазаревського.

бодить и со оною его женою второю Анною в супружествѣ законномъ жить безъ всякаго препятствія, ему, Величковскому позволить“. З якої рації учинок Ванатовича, виконаний, як ми знаємо, з наказу самого Синода, признається тепер „нерозсудним“, не відомо.

Такий був край десятилітнім стражданням хорунжого Величковського, які він перетерпів тільки через те, що захотів розійти ся з негідною жінкою.

А перша його жінка Химка Заруцьківна в той час і не думала помирати. Жила вона постарому у своєї матері, протопопи Параски Заруцької, і коли та зходила з світу в 1734 р., то лишила заповіт, в якому писала, що доручає дочку Євфимію в опіку своєму „сестренцеві“ бунчуковому товаришу Петрови Валькевичу, записує їй де-що з рухомости і волисть, „абы она до смерти своей жила в двори моемъ Ковлинскомъ при всякомъ довольствіи“¹⁾. Далше про неї не маємо відомостей. Може, вона пережила навіть свого бувшого мужа Величковського, який помер 1739 р. на уряді Ніжинського полкового обозного.

Про Величковського можна сказати, що він хоч і довго бідував, а нарешті все-таки досяг свого, — може тільки через те, що неправдиво удав себе перед Синодом за удівця. Інші, що були в такому ж становищі, хоч як клопотались, а мусили горювати удівцями аж до смерти розлученої жінки, бо Синод кріпко встоював за принцип: тільки одна смерть в силі розірвати шлюбний звязок. Такий випадок трапився з товаришом Величковського по Гилянському походу, бунчуковим товаришом Іваном Миклашевським. В 1729 р. він так скаржився в Синод про свою нещасливу пригоду: „Въ прошломъ 1725 г. послано было все товарищество, подъ гетманскимъ бунчуковымъ знакомъ служачое, въ походъ Гилянский; въ томъ числѣ и я былъ высланъ и въ ономъ походѣ неотлучно обрѣтался черезъ три года, а черезъ оное время жена моя Евдокія Василюва дочь²⁾, оставшаяся въ домѣ въ Стародубѣ, сваявшись съ нѣкоторымъ моимъ же служителемъ, прижила блудно двое дѣтей, изъ которыхъ одно безъ моеи въ Малой Россіи бытности, а другое за возвращеніемъ моимъ изъ похода, взятое уже за тѣмъ порокомъ маткою ея въ домъ свой, тамъ родила, чрезъ что честь дома моего была порушена и я до крайняго пришолъ разоренія и обезславленія. И ради такового жены моеи прелюбодѣянія не могучи я имѣть ея за законную жену, понеже тотъ ея надежъ и во всенародное пришелъ извѣстіе, билъ челомъ архіерею нашему Черниговскому Иродіону Жураковскому, прося рѣшенія съ оною жоною

¹⁾ Записки Чернигов. Статист. Комитета 1868 г. Ст. А. М. Лазаревського „Валькевичи“.

²⁾ Вона була дочкою Лубенського полковника Василя Савича.

моєю розлучитись, а на другій женитись; но по тому моему прошенію отъ октябрю мѣсяца 1727 года не получилъ я резолюціи, а она жена моя и налично предъ архіереємъ въ томъ своемъ прегрѣшеніи повинилась“. Миклашевський прохав Синод розвести його з Євдокією Савичівною і благословити оженитись з иншою, але й до смерти (в 1740 р.) не дочекав ся сього розводу, а жінка його, лишившись удовою, пішла вдруге за Стародубського полкового писаря Степана Петрункевича¹⁾.

Серед простого люду в Гетьманщині розлука довго ще відбувалась по старому звичаю, хоч за се инколи й карались люди засланням до монастиря на роботу. В 1743 р. козак Миргородського полку Ничипір Донець, бувший запорожець, розвів ся з жінкою по добровольній згоді, бо вони не мали доброго життя. Розлука була справлена так само, як се робилось споконвіку по цілій Україні: скликали родичів, ті обміркували справу, і з їх дозволу й поради Донець з жінкою дали один одному „розводные листы“, а в них між иншим написали, що обое вони мають право поновити шлюб з иншими особами; а один з родичів жінчиних крім того видав Донцеві листовну поруку, що ні сама вона й ніхто з її роду не матимуть до його ніякої зачіпки з приводу того, коли він з иншою оженить ся. Зараз по тім Донець не гаючись і справді одружився, та ще й вчетверте, і певно жив би в покої, колиб хтось не доніс київському митрополитови, а той признав розлуку і новий шлюб Донця не дійсними, розлучив його з четвертою жінкою і заслав до монастиря „на покаяніє“²⁾. Дуже цікава одна подробиця в сій справі: акт розлуки Донця відбув ся в присутности сільського пароха, який потім і цовінчав його з четвертою жінкою. Се яскраво свідчить про те, що сільське духовенство в Гетьманщині і в половині XVIII ст. по давньому поділяло народній погляд на шлюб, як на вільну угоду та змову, яку чоловік та жінка по своїй власній охоті замикають, а коли схочуть, то й ламають.

Сього погляду не кидав український народ і на новому житті, куди його заносила колонізаційна течія: в Слобідській Україні ще довго не виводив ся звичай розлуки по обопільній згоді, хоч проти його суворо повставала єпархіальна влада³⁾; про Степову Україну й казати нічого.

Памятає він і тепер про минулі часи, коли вільно було розійтись „з невірною дружиною“. Инша нещасна жінка, що не гірку від лихого чоловіка, ще й тепер виливає свою нудьгу в старосвітській піснї:

¹⁾ „Кіевская старина“, 1882 р. VIII, 250—251.

²⁾ Чтенія в Истор. Обществѣ Нестора-Лѣтописца, кн. XV, вып. 1, отд. 5.

³⁾ Проф. А. Лебедевъ: „О брачныхъ разводахъ по архивнымъ документамъ Харьк. и Курской дух. консисторій“. Москва, 1887 р.

Ой ти пеш, мене беш,
Не говориш зо мною:
Доведеть ся, мій пелюбе,
Розійти ся з тобою,
    Ой піду я до пона,
    Скажу йому зтиха:
    Розвяжи нам, попе, руки,
    Бо нароблю лиха!

Але вона наперед знає гірку панотцеву відповідь:

Тоді тобі, дитя моє,
Я руки розвяжу,
Як я тобі заспіваю,—
„Вічну пам'ять“ скажу.

МИК. ВАСИЛЕНКО.

О. М. Бодянський і його поетична творчість.

Коли я був в Москві в 1913 році, за часи святкування 50-ліття „Русских Вѣдомостей“, редактор історичного журналу „Голосъ Минувшого“ С. П. Мельгунов передав мені для розгляду де-які папери, що відносять ся до історії України і до діяльності українських громадських діячів.

Папери ці належали до відомої збірки небіжчика А. А. Титова в Ростові Великому.

В одній із папок знайшлась частина літературних творів відомого слависта О. М. Бодянського.

Твори ці на українській мові.

Що твори ці—Бодянського—маємо такі докази. Вони—автографи і де-які з них, хоч, як побачимо, дуже мало, випадково, були надруковані ще самим автором.

Як попали ці рукописи Бодянського в збірку А. А. Титова?

Бодянський був бібліофілом. Ще коли він вчив ся в Переяславській семінарії на Полтавщині, то почав збирати книги. Після його смерті лишилась велика бібліотека, дуже богата по науковому змісту, і досить велике зібрання рукописів. Бодянський вмер без тестаменту. Після нього лишилась жінка, людина без усякої освіти... Московський університет хотів купити бібліотеку Бодянського і цінив її в 7 тис. Жінка просила 12. Хотіло купити бібліотеку Бодянського і міністерство нар. освіти для томського університету. Але поки йшли переговори, вдова Бодянського, не маючи змоги держати велике помешкання для бібліотеки, продала її за 3 тис. букиністам. Букиністи, кажуть, виручили більш 20 тис.

Гатцук, відомий видавець Крестного календаря, приписував головну вину згуби бібліотеки Бодянського Каткову, котрий ворогував з Бодянським. Через що—про це я ще скажу. Наскільки правий був Гатцук, коли обвинувачував Каткова, сказати трудно.

Коли букиністи купували бібліотеку Бодянського, в ній майже не було вже рукописів.

Де ж ділись вони?—Невідомо.

Через де-кілька тільки років де-які з рукописів Бодянського вдалось купити і знайти А. А. Титову. Дякуючи йому збереглась ду-

же цінна, з наукового і біографічного боку, переписка Бодянського з ріжними особами. Дякуючи Титову збереглися і ті уривки літературних творів Бодянського, про котрі буде йти у нас мова. Гатцук писав, що де-які рукописи Бодянського перейшли до бібліотеки київського університету. Але такий знавець бібліотеки, як проф. В. С. Іконіков, нічого про це не знає.

О. М. Бодянський був чоловік дуже оригінальний. Невеликий ростом, сутуловатий, з величезною головою на товстій і короткій шиї, з попованими хворобою очима, котрі дивилися на різні боки, з прямими „гетьманськими“ вусами, і все це на котротких ногах без пальців,—Бодянський, каже один з його останніх учнів, покійний одеський проф. Кочубинський, був негарний з обличчя. Але, як характер, він був чоловік незалежний. Він не знав компромісів. „Уперто точний до смішного, пише той же Кочубинський, твердий в своїх рішеннях, чоловік в той же час доброго серця, Бодянський сторонився усього, що мало в собі хоч маленький натяк на низость, холопство, або якийсь практицизм. Навіть в критичні моменти свого життя він завсїгди був одним до самозабуття“.

З такою характеристикою Бодянського згідні всі, хто тільки мав з ним діло, або знав його ближче.

Наведу два факти.

1848 р., як відомо, був дуже тяжкий в історії російської літератури і науки. Февральська революція дуже налякала тодішнє правительство. Цензура була збільшена. В університетах зменшено нормою число студентів. Почалися преслідування літературних діячів. Як раз у цей час загорілась в Києві історія з Кирило - Мефодіївським товариством, а в Петербурзі почалось діло Петрашевців. В тому-ж 1848 р. в „Чтеніяхъ въ Обществѣ Исторіи и древностей російскихъ“ був надрукований переклад відомого твору Джільса Флетчера про московське царство.

Джільс Флетчер—був посол англійської королеви Єлисавети і приїхав в Москву зараз після смерти Івана Грізного. Його твір вийшов у світ в 1591 р. Флетчер намалював в ньому дуже тяжку картину становища московської держави. Сучасне московське правительство добилось того, що книга була скоро після її вихода в світ спалена. Після цього пройшли два з половиною віки. В початку ХІХ в. Карамзин в своїй історії зробив де-які виписки з твору Флетчера. Тоді воно ще не було страшним. В 1848 р. твір був перекладений відомим істориком права Калачовим і надрукований в „Чтеніяхъ“ з наказу графа Строганова, котрий був тоді Полечителем Московського Округа і головою товариства історії і древностей російських.

Коли вийшла з друку книга, як раз приїхав до Москви міністер

народної освіти гр. Уваров. У нього з гр. Строгановим була давня ворожнеча. Цим скористувались вороги Строганова і Бодянського, — міністер заборонив книгу. Товариство згубило після цього право друкувати свої „Чтенія“ без цензури. Більше усіх постраждав Бодянський. Він грав в цьому ділі пасивну ролю, але був завжди правою рукою Строганова і той йому покровительствував. За це Бодянський і постраждав. Уваров перевів його професором з Москви в Казань, а це було, певна річ, пониженням.

Після цієї історії Строганов якось був у імператора Миколая I. „Бувши у государя, піше гр. Строганов, я після обіда одійшов з ним до камину. Закуривши сигару, імператор спитав мене: „Що ти там друкєєш таке?“—Государь, відповів я, я друковав таке, що повсїгди готовий друковати. „Після цього Строганов почав казати, що історію всю підняв Уваров з ворожнечи до нього і що твір Флетчера відносить ся до давнього часу; що воно надруковано в записках товариства, котре має спеціальну мету і тїсний круг читачів... Самих передплатників архиєреїв 33.“—„Але і архиєреям не все можна дозволяти читати,“ — відповів государь. Все-ж таки при кінці розмови государь обіцяв діло поладити. „Пострадавший від Уварова обовязково повернет ся на своє місце, додав государь, коли Уваров перестане бути міністром“. Через рік (20 дек. 1849 р.) Уваров дійсно перестав бути міністром. Бодянський тоді повернув ся до московського університету.

Історія з Флетчером паробила великого клопоту і, як бачимо, дійшла до государя.

Як же поводив ся Бодянський?

Він не поїхав в Казань, а подав ся в одставку. Коли призначений на його місце з Казані відомий славист В. І. Григорович, приїхавши до Москви, поспішив зробити візит Бодянському, той його демонстративно не прийняв.

Подавшись в одставку Бодянський зостав ся без усяких засобів. „Никогда не измѣнялъ и не измѣню я своей наукѣ и нравственности благороднаго челоувѣка,“ писав після цього Бодянський гр. Строганову. „Все же прочее можетъ быть и не быть къ большему или меньшему удобству моему. Не въ первый разъ встрѣчатся миѣ лицомъ къ лицу съ нуждой. Все вынесу, все стерплю, на все готовъ, кромѣ потери добраго имени и осужденія себя на застои въ наукѣ. Что же далѣе ждетъ меня въ будущемъ—кто можетъ то знать?“

Такий був Бодянський, як характер.

Для характеристики Бодянського я наведу ще один факт, котрий малює його дуже упертим чоловіком. Цей факт відіграв теж велику ролю в житті Бодянського.

Як редактор „Чтеній“ Бодянський був і управителем університет-

ської друкарні. В 1862 р. рішено було віддати на аренду Каткову з 1 янв. 1863 р. „Московскія Вѣдомости“ і університетську друкарню. Бодянський був великим супротивником сього.

Що-ж він зробив?

За день до строку Бодянський вивіз з казенної квартири всі свої річи, лишив для себе трохи меблів, підготовив всі діла по друкарні до передачі, цілісенький вечір просидів в порожній квартирі і здав Каткову друкарню тоді тільки, коли пробило 12 г. ночі 31 дек. 1862 р. Дякуючи сьому, перший номер Московських Відомостей під ред. Каткова, опізнився на 2 дні.

Розумієть ся, Катков і Леонтев не забули цього Бодянському.

Леонтев при кінці 1860-х років мав великий вплив в Московському університеті. Його партія була найсильнішою. В 1868 р. кінчилось 25 літ службі Бодянського в Університеті. Він на далі був забалотирований радою і мусів покинути університет і улюблену професорську діяльність.

Редактором „Чтеній“ Бодянський лишив ся до самої своєї смерти в 1877 р. Але і ця його діяльність була неспокоїною.

В кінці 1860-х і в початку 1870-х років партія Каткова і Леонтева почала свій похід проти університетського устава 1863 р. і особливо проти університетської професорської автономії. Проводирем у цій боротьбі був проф. фізики в москов. університеті Любимов. В „Рус. Вѣст.“ Каткова він надруковав цілу низку статей з приводу університетського питання. Одна з них мала заголовок „Трилогія“.

У відповідь на цю статтю в першій книжці „Чтеній“ за 1873 р. була надрукована „Трилогія на Трилогію“ і підписана К. Муцій Сцевола. Всі знали, що це був Бодянський. Він слідкуючи крок за кроком за думками супротивників устава 1863 року дуже гостро розбивав їх думки. Стаття Бодянського хоч дуже довга, і важко написана, зробила велике вражіння і викликала цілу бурю. І ранійш в „Чтеніяхъ“ були уміщені статі по університетському питанню теж Бодянського. Тоді вони не звернули на себе уваги. Тепер же міністром народньої освіти був Толстой, котрого клясичну систему підтримували Катков і К^о.

„Трилогія на трилогію“ ледве не повела до зачинення найстаршого російського історичного товариства. Гр. Строганов мусів зріктись по посади голови. Бодянський лишив ся секретарем, але повинен був нічого не друковать без одобрення голови товариства. Головою був обраний перш генерал Ісаков, тоді Погодін.

Факти, котрі я подав, маляють, на мою думку, досить докладно, що то за людина з морального боку був Бодянський. Повторяю, це був чоловік усею душею преданий науці, котрий тільки й жив для неї

і нею. Бодянський був чоловік дуже твердий в своїх поглядах. Він не одступав ся од них, як ми бачили, і в самі важні, в самі небезпечні моменти свого життя. За те, що він уважав правдивим, він готовий був принести в жертву свої матеріальні обставини життя, аби тільки мати змогу служити науці.

В московському університеті висить портрет основателя його Ломоносова. „Не только у стола знатныхъ господъ, или у какихъ земныхъ владѣтелей, дуракомъ быть не хочу, но ниже у самого Господа Бога, который мнѣ далъ смыслъ, пока развѣ отниметь.“ Цей підпис під портретом взятий з листа Ломоносова до гр. Шувалова і мені здаєть ся, що горда заява великого самородка російського була провідною думкою і нашого українського самородка — Бодянського.

Як науковий діяч Бодянський був славіст. В університеті він займав ся історією, а славістом він зробив ся випадково. Як раз тоді, коли Бодянський скінчив університет, була заснована катедра словянознавства. Строганов, треба думати, по рекомендації Погодіна і відомого історика Каченовського, направив Бодянського на славістику. Бодянський був командирований за границю і зробив ся одним з фундаторів в Росії словянознавства. Заслуги Бодянського, як славіста, високо цінять ся в історії словянознавства в Росії.

Цих заслуг його я торкати ся не буду. Для нас інтересне зараз відношення і заслуги Бодянського для українознавства і для української літератури.

Звідкіля у Бодянського був інтерес до України, українського народу, літератури, до народної словесности?

Треба мати на увазі, що Бодянський був родом чистий українець. Родив ся він в містечку Варві, Лохвицького повіту, Полтавської губ. Батько його був піп у Варві; мати, здаєть ся, була дворянського походження. Вчивсь Бодянський в переяславському духовному училищі і далі в Переяславській семінарії.

Уже в семінарії почав ся у Бодянського інтерес до „своєї Малоросії.“ В листах своїх до батька він часто говорить „наша Малороссія, нашъ хохландецъ“.

Це не було випадковим явищем. Інтерес до рідного краю був досить сильний в переяславській семінарії: вона і пізнійше зберегала свій національний український характер; тут пізнійше в 50-х роках вчивсь П. І. Житецький.

Він мені ось що оповідав про переяславську семінарію.

Вчились там тільки діти духовенства; коли в семінарії вчивсь Житецький, світських там не було нікого.

Сільський піп в Лівобережній Україні в першій половині XIX в. був чоловік бідний. Ще біднійші од попів були дяки і пономарі. По

своєму походженню, лівобережне духовенство було з плебеїв. В душі вони були демократи, близько стояли до народу, водили з ним знайомство, балакали з ним тільки його мовою. До вступу в школу діти духовенства росли серед сільських дітей і ніякою мовою, окрім української, не говорили.

Не дивно, що в училищі і в семінарії серед бурсаків лунала більш українська мова. Російської мови учили ся більше з книжок, а коли хто починав говорити російською мовою, то виходило щось наполовину українське. При навчанні теж панувало якесь русько-українське наріччє.

Цьому сприяло те, що тоді ще не було обрусительної політики, як тепер, і учителі не перетасовувались, як тепер це робить синод, коли призначає на посади українців у Великоросію, а великоросіян в Україну. Тоді коли вчив ся Житецький, учителів призначали правління академій і, скінчивши переяславську семінарію, найчастійше вертались туди ж і вчителями.

Дякуючи цьому, семінарія довго не губила свого національного кольориту. Семінарист зберегав інтерес до народної української мови, як до своєї рідної, охоче балакав нею, співав рідних українських пісень і коли повертав ся, скінчивши семінарію, в своє рідне село попом, то з народом балакав не инакше як на рідній українській мові.

Нема нічого дивного, що і Бодяньський з переяславської семінарії виніс зерна тої любови до свого рідного краю, котра була характерною прикметою його особи, котра була його проводирем все життя і направляла його літературну, наукову і видавничу діяльність.

Коли Бодяньський був професором в Москві, він продовжував жити літературними і науковими інтересами рідного краю. Він стояв близько до багатьох своїх земляків. Хто приїздив в Москву з наукових або літературних діячів з України, той обовязково заходив до Бодяньського. Він був тим авторитетом по вивченню України, до кого зверталось багато людей. З більш-менш видними діячами Бодяньський був в переписці. Він любив писати довгі листи, котрі мали велике наукове значіння. На жаль листи ці далеко не всі зберегли ся,—більшість їх загублена.

В Москві Бодяньський приятелював з Максимовичем і Гоголем. Вони зустрічались найчастійше в домі Аксакових, на так званих, „варениках“, се-б то на обідах що неділі. Після обіда співали українських пісень, до котрих Гоголь був, як відомо, великий прихильник. В одну із таких неділей Бодяньський шуткуючи переклав на латинську мову, котру гарно знав, відому пісню „І шумить і гуде.“

Пісня ця починалась ось як:

Et tonat et bromat
 Coelum pluvium dat
 Quis me, quis me juventulam
 Usque domum redukat?
 Respondebit ei miles,
 Dulcem melem bibens і т. д.

Бодянський стояв в зносинах з Кулішем і Данилевським. Шевченкові він посилав книги на заслання. До Бодянського звертав ся ще молодий тоді відомий історик О. М. Лазаревський, котрий повсїгди мав якийсь шітет до Бодянського.

Не що инше, як глибокий інтерес до свого рідного краю, мав своїм наслідком те, що коли Бодянський зробив ся секретарем товариства Історії і древности російських і редактором „Чтеній“, він почав друковати в них матеріали до історії України. Та й він сам про це каже в одній замітці в 1871 р. в „Чтеніяхъ.“ Коли Бодянський починав друковати в „Чтеніяхъ“ відому „Історію Руссовъ“, він просив своїх земляків не держати під снудом „подобнаго рода богатствъ“, „благо, писав він, есть вѣрний и скорый случай исполнить священную обязанность истиннаго сына своего народа и отечества.“

Бодянський широко відчинив двері „Чтеній“ для українських матеріалів. Це його велика послуга для української науки і для українознавства взагалі.

Спеціалізація Бодянського по славистиці не дала йому можливості присвятити себе українській літературі й мові. Коли він пізнійше торкав ся їх, то тільки випадково. Так він надруковав досить гостру статтю проти Максимовича в „Москвитянині“ з приводу правописи українських слів. Стаття ця була підписана буквою N. Торкав ся він подібних питань і в своїх листах. Напр. ми маємо досить гострий лист Бодянського до Данилевського з приводу статті його про Квітку-Основяненка: Бодянський обороняв в цім листі Котляревського, про котрого Данилевський сказав, що Котляревський має „порядочную дозу снотворности и воды.“

Що спеціалізація по славистиці пошкодила заняттям українською мовою і літературою і може одняла у цієї наукової галузі дуже видатного діяча, про це можливо говорити на підставі таких фактів. Свою літературну діяльність, коли не лічити кандидатської дисертації „О мнѣніяхъ касательно происхожденія Руси,“ Бодянський почав статтями про українську літературу і мову.

Це було в початку 1830-х років.

Посилаючи першу свою статтю до журналу „Телескопъ“, який видавав проф. Надеждин, Бодянський в листі до редактора висловляв надію, що він буде давати місце і вісткам про Україну, незалежно

від того, на якій мові вони будуть писані—на українській чи на російській. „Ближайшее знакомство съ сею Славяно-русскою Италією, ея языкомъ и литературою, каже Бодянський, по многимъ важнымъ причинамъ, для сѣверо-руссовъ теперь совершенно необходимо.“

В „Телескопі“ Бодянський писав під псевдонімом Мастак. В одній із своїх статей, Бодянський переглядаючи нові явища в українській тогочасній літературі, окремо підкреслював відсутність наслідування і змагання до використання „богатыхъ самородныхъ своеземныхъ рудниковъ національнаго.“ Україна, каже Бодянський в другій статті, ця колибель Руси, колись зробить ся більш відомою вченому світу; її мова і багата народня поезія займуть те місце, яке їм належить в системі словянських народів. Те, що мовою українською писані поки що поетичні твори і що проза України ще дуже бідна, не дає права думати, начеб то мова України не придатна для прози. Бодянський на прикладі повістей Грицька Основьяненка показує, що українська мова придатна і для прози. Він висловлював надію, що українці виторять свою прозу і завоюють собі і „въ семъ отношеніи ученое мѣсто“. Матеріалів, пише він, безодня, була б тільки охота, та умінне; „за потребителями також не ходити в ліс“.

Що до правопису українських слів, Бодянський думав, що треба писати так, як говорять.

Ми бачимо, що Бодянський як раз тоді, коли був в університеті і скінчив його, був дуже захоплений українською літературою і українською мовою.

Я вже казав, що переяславська семинарія мала для Бодянського велике значіння, бо він там добув свої українські симпатії.

Його поетична діяльність теж починаєть ся ще в семинарії.

Семинарію Бодянський скінчив в 1831 р., а перші його поетичні твори відносять ся до 1828 р. Всі вони писані тільки по українськи.

Досі думали, що поетична творчість Бодянського обмежуєть ся тільки невеличким числом творів, котрі були надруковані.

Але з поетичних творів Бодянського надруковано дуже не багато.

Наскільки відомо, перші поетичні твори Бодянського були надруковані в № 99 „Молвы,“ маленької газетки, що виходила при „Телескопі“ Надеждина. Це були 4 „малороссійскія вирши“ „До пана здателя слухів (се б то Молвы)“, „Козацкая пісня“ з приводу відновлення козацьких полків Рєпніним, коли почалось польське повстання 1831 р. „Епитафія Богдану Хмельницкому“ і „Сухая ложка.“ Всі ці вірши підписані псевдонімом Бода-Варвинець.

Літературна вага цих віршів і по змісту і по формі дуже неве-

лика. Вірш важкий і незграбний. Видко, що не легко давав ся він авторови.

В 1832 р. Бод. надруковав маленький вірш „Кирилови Розуму“, се б то Кир. Розумовському, а в 1835 р. в універс. друкарні видав маленьку книжечку в 16 д. аркуша і в 47 стор. під заголовком „Наськи українськи казки Иська Материнки“. Недавно ці казки передруковані були у Львові „Українсько-руською видавничою спілкою“ в другій серії Літературно-наукової бібліотеки під №№ 49 і 50.

Папери Бодянського, які передані мені д. Мельгуновим, дають змогу дізнатись, що поетична діяльність Бодянського не обмежилась тільки надрукованими віршами і казками.

Вірші почав писати Бодянський ще в семінарії і писав їх досить багато, надруковав з них тільки мало. Треба підкреслити характерну рису Бодянського: він взагалі дуже мало друкував, на жаль. З цієї причини, його листи до різних наукових діячів мають велику вагу з наукового боку, бо Бодянський часто висловлював свої наукові думки в цих листах, а не в друкованих працях.

На жаль, не всі аркуші віршів Бодянського перенумеровані.

Через це ми не маємо змоги сказати, чи дійсно зберегли ся всі вірші Бодянського? Перших 34-х стор. мають нумерацію зроблену самим Бодянським. Вони містять вірші за 1828—1831 р.р. Далі йдуть вже окремі листки без нумерації. Але коли розкласти ці листки хронологічно, то можна думати, що вірші, які написані до 11 февр. 1833 р. всі цілі. Після цього єсть брूलон вірші „Хванарець“, котрий помічено 3 дек. 1834 р. Ось тут видко, єсть прогалина, і треба думати, що більшість віршів, написаних Бодянським в 1833 і в 1834 р. загублена. Здаєть ся також, що Бодянський писав вірші і після 3 дек. 1834 р. Ми знаємо вже, що в 1835 р. він надруковав віршами „Наськи казки“. Значить він не залишив і в 1835 р. своєї поетичної діяльності. Збереглись теж два листки чернетки поеми „Войнаровській“ теж на українській мові. На цих листках помічено, що це вже 2 частина. Перша ж частина видко, згубилась.

На жаль нема помітки, коли написаний „Войнаровській.“ Це було б дуже користо знати. Бо це був перехід од маленьких віршів до великої поеми історичного змісту. На цій поемі могли позначитись яскравіше погляди Бодянського на історичну долю українського народу. Не треба теж забувати, що поема „Войнаровській“ написана перше відомим декабристом Рилєєвим. Мені здаєть ся, що той уривок поеми, котрий ми маємо, написаний під впливом поеми Рилєєва. Бо в нім також, як і в поемі Рилєєва йде мова про могилу любої жінки, про Лену, про сибірський сніг і т. д.

Перший вірш, написаний Бодянським в м. Варві 1 января 1823 р., такий:

На новий 1828 годъ.

Оце вже й новий годъ прыйшовъ?
 Гай, гай же! и не счувся,
 Якъ старий годъ пройшовъ!
 Винъ, бачъ, мыни ажъ ни змигнувся.
 Ну далыбы жъ, мовъ, бачъ и не бувало,
 Такъ скоро, якъ стрилу його промчало.
 И тее, й тее замышлявъ щобъ ще зробыты,
 Щобъ на зиму кожухъ и кобенякъ пошыты,
 Штаны пистровы, поясъ, шалку ще чумацку,
 Себе на празныкъ выставиты щобъ якъ цяцьку!
 Да не зробивъ, бо въ свити такъ теперъ буває,
 Що чоловікъ не зативає
 То Богъ зовсімъ не такъ, якъ мы располагає.
 Такъ все ведецця
 Мовъ вражу матирь бы його, на каписть йдеця,
 Та й справди! скурвый сынъ же буду
 Новикъ сіого я не забуду.
 Ну да, якъ кажуть люде,
 Що зъ воза впало,
 То вже пропало.
 Такъ й тутъ! Коли пройшло, нехай вже такъ и буде,
 Бо мертвого изъ гроба не вертають,
 А мы й въ сей ще новинький годочокъ
 Дай Боже щобъ здоровы вси булы.
 Щобъ довго й добре вси жылы,
 Щобъ зъ сотню хоть опорожнылы бутыліокъ,
 Вареной, запиканки й сывой горилокъ,
 Шобъ, якъ жуки, частенько мы гулы,
 А тее ж лыхомъ що у всіхъ зовеця,
 Нехай, якъ хмара, витромъ мимо пронесеця.

Далі йдуть в 1828 році вірши „Христос Воскрес,“ „Гробки“. По своему змісту, вони нагадують перші вірші Бодяньського. Зміст Бодяньський брав з тих вражіннь, що зробило на нього житте. Вражіння ці були були вузькі. Через це і зміст віршів Бодяньського дуже одноманітний.

Свята в житті сільського священним займали видатне місце. Того на нашу гадку, й перші вірші Бодяньського присвячені їм.

З 1828 р. ми маємо 11 віршів Бодяньського. Окрім трьох, що зараз були вказані, тут єсть: „Мои чувствованія при началѣ военныхъ дѣйствій съ Турцією 1828 года,“ Дівчина, Досвітки, На іменини М. і К., Писулька до З. Тоді елегія „Молодецькі літа“. Всі ці вірші мають більш-менш побутовий зміст. Молодий семинарист описував те, що бачив, або що робило вражіння на його молоду душу. Вражіння теж вузькі, як і в перших творах.

З 1829 р. маємо 6 віршів. Писані вони в Драбові і в Варві. Між ними одна байка і пісня, з епитафії і епіграма.

З усіх цих творів ми приведемо тут для характеристики творчості Бодянського тільки пісню, та епітафію. Треба сказати, що взагалі Бодянський не був чоловік дотепний. Розум його був дуже важкий. Через це й його епітафії та епіграми не визначають ся дотепом.

П і с н и.

Да вже жъ не цвисты мыни
 Да вже жъ не росты мыни
 Пройшла моя годына
 Бида тобі, дівчина
 Бида тобі лыхая,
 Що доленька все злая...
 Куды жъ тобі тепер йты?
 Де мылого изнайты?
 Ой, мыйый мій, коханий
 Козаче мій прегарный
 Де ты теперь кочуешъ?
 Другу мабуть, цилуешъ?
 Мабуть собі вже добувъ,
 Мене зовсімъ позабувъ...
 Ой хоть же е другая,
 Не буде бачъ такая,
 Яка тобі я була.
 Я для тебе изросла,
 Тобою я кохалась
 И билшъ ни съ кимъ не зналась,
 Никого я не мала,
 Якъ я тебе спизнала
 Вернысь, вернысь, мій дружокъ,
 Леты скорій, голубокъ.
 Леты скорій, соколе,
 Черезъ чужее поле
 Тебе мыла выжида,
 Въ воконечко выгляда,
 Съ тобою все забуде,
 Повикъ любыты буде.

Епітафія Пьяници.

Оттуда спить Овсій бурлака.
 Винъ добрый запорожець бувъ,
 Горилку пывъ, якъ гайдамака,
 Покры здоровье все продувъ.

В 1830 році Бодянський написав епітафію самому собі, надпис до портрета Богдана Хмельницького і дві пісні.

Епітафія самому собі не інтересна. Ось вона:

Якъ згину я, щобъ кожный знавъ,
 Що й я такы, да тутъ блукавъ.

На камню напишить Хома
Теперь—его нема.

Надпис до портрета Богдана Хмельницького теж нічого нам не дає:

Сюды, козаство. Гей вашъ гетьманъ
Страшылыще ляхівъ Зинько-Богданъ
Винъ васъ любивъ, винъ въ васъ кохався
Винъ вами тильки й залицявся.

1831-й і 1832-й роки були, здається, самими багатими в поетичній творчості Бодяньського.

В 1831 році Бодяньський скінчив семінарію і переїхав до Москви. Там він витримав вступний іспит до університету.

Останній твір Бодяньського, написаний в Переяславі, помічений 20 сентября, а перші твори в Москві мають дату 3 ноября 1831 р.

Із творів, написаних в Переяславі в 1831 р. маємо: 2 сонети, надруковану пізнійше козацьку пісню з приводу відродження козацьких полків, 1 пісню, 3 байки, 1 писульку в стихах, 4 апольога, це б то коротеньких правоучительних вірша (Один з цих апольогів „Сухая ложка“ був пізнійше надрукований) і цілу низку мадригалів.

Ось два з них.

Мадриґали.

(NNN)

Любить тебе хіба то той не буде,
Кого цураюця уже вси люде,
А хто по свиту билому блукае,
Той краще тебе нигде не знае.

Тріолеть.

Моя дивчино, любая, кохана,
Тебе гарнійшой нигде нема,
Хочъ приберешся ты, хочъ не пребрана,
Моя дивчино, любая, кохана
Куды годиця протывъ тебе й панна?
Аще якъ цмокнешъ ты мене сама,
Моя дивчино любая, кохана
Нигде гарнишой тебе нема.

В Москві Бодяньський написав в тім же році епитафії для Мазепи, Богдана Хмельницького, до портрета Юрія Хмельницького і до портрета Сірка, 4 пісні, 2 апольога, 1 думу, і 1 елегію „Разлука з родиною“. Це все за 2 місяця.

Мазепѣ.

Мазепа тутъ въ сирій земли давно уже пріе:
Навикъ, враженный синъ, винъ насъ запропастывъ,

Як тільки здумаєш, то серце аж замліє...
 Але! винь зъ жыру й самъ не знавъ, що и робывъ:
 Нехай же божевильный тутъ прохолодіє.

Дума має змістом думки Палія, який сидить в тюрмі в Магдебурзі і думає, як би вирватись йому і допомогти Україні; елегія висловлює жаль українця, який попав на чужину, де і говорять не так, як проміж нами:

Побач—не розбереш з стома їх головами.

З творів Бодяняського, написаних в 1832 р. маємо 12 пісень, 9 байок, 3 сонети, 3 в альбом, 1 гадку, 1 елегію „Доля“, „Къ портрету Паскевича“, „Къ портрету Рєпнина“, „До пана здателя „Слухів“ (надруковано), 3 епитафії: Палію, Искрі і Кочубею і Розумовському (остання надрукована), 1 кенотафія (Марині Кочубей), 1 посланіє (можна думати, що до Каченовського), Дума дівчини, і „четверостишіє“ після прочитання романа „Мазепа“ і переклад з „Руслана и Людмилы“ Пушкина, відомих віршів: „У лукоморья дубъ зеленый“.

Дуже інтерна для характеристики тодішнього настрою Бодяняського його „Гадка“.

На дворі завірюха. Автор сидить кінець стола, пє горілку, їсть страви й думає про те, що було. Він кличе товаришів, щоб разом згадати про старовину.

Прійдите, братики: черкнемъ по-хвацькій,
 Чи не зогрѣюцьця лышь животы,
 О славѣ побалакаемъ козацькій,
 Припомнимо, жывалы якъ дѣды.

Якъ нашъ Богданъ зъ Барабашемъ тягався,
 Молдавщину, Ляхивъ повоювавъ,
 Якъ Налывайко всюды залицався,
 Сѣрко, Палій громылы, що піймавъ.

Якъ нашъ Пушкаръ, Мурашка поляглы,
 Зъ невѣрою рубаючись у полѣ,
 Якъ шведы подъ Полтавою булы,
 Полуботокъ въ тюрмѣ умеръ безъ доли.

Якъ трохи насъ Мазепа не втопивъ,
 Хоть ни одна душа сего не знала.
 О, нависный. Хиба хто що зробивъ?
 Хиба Украина того бажала?

Теперь на свѣтѣ такъ усе ведецьця:
 Кыслыци нышкомъ хто чїи поѣсть
 Крутысь, вертысь, а на тобѣ складецьця:
 Другымъ святки, а намъ великий пистъ.

У старину була честь и слава,
 Никому не давалося на смѣхъ,
 Що? Може де теперъ такая справа?
 Ей Богу й потужить объ ії не грѣхъ.

Тужы, якъ хочъ, якъ хочъ собѣ ворчы,
 А що изъ воза впало, то пропало.
 Гляды другихъ лышь тилькы не дрочы:
 Бо щобъ надъ шыєю не загурчало.

Колы мовчать—ого! давай мовчать.
 Прывыклы мы: намъ ничого учиться.
 Да тильки цуръ, насъ бильше не торкать
 Щобъ, бачите, бува тамъ... (слово зачеркнуто).

Переклад з Пушкіна може цікавити історика літератури не тільки як переклад взагалі або переклад Бодянського, але і як переклад з російської мови на українську. Бодянський, як ми знаємо, не обмежував української мови потребами популярно-народної чи то так званої мужицької літератури, але був певен, що українська мова може бути пристосована і до високих поетичних і прозаїчних творів. З цього боку переклад з Пушкіна має особливу вагу. Він показує, що геніяльна поезія творця російської літератури може бути цілком передана на українській мові, що народня українська мова досить богата відмінами, щоб на ній можна було висловити красу поезії Пушкіна.

Изъ „Руслана и Людмилы“.

(Переводъ зъ Пушкіна).

Быля саги е дубъ зеленый
 Изъ золотымъ винъ ланцюгомъ,
 И днемъ и ночью котъ ученый,
 Знай, ходитъ все собѣ кружкомъ.
 На праву руку йде,—спѣвае,
 На лѣву—казку бормотить.
 Тамъ чудо: въ пивничъ щось гукаетъ,
 Русалка на гильяхъ сыдыть.
 На недовѣдомыхъ дорожкахъ
 Ще выдко слидъ якихсь звѣрей,
 На курячихъ тамъ хатка нижкахъ
 Стоитъ безъ виконъ, безъ дверей.
 Тамъ гай, долина всѣхъ лякають.
 Пидъ вечеръ хвыли якъ заграють
 Объ берегъ дикый и пустый,
 Зыркъ—тридцять лыцарей пригарныхъ
 Выходять рядомъ зъ водъ тѣхъ ясныхъ;
 За ними дѣдко ихъ морскій.
 Тамъ королевичъ въ мимоходѣ,
 Плѣня сердитого царя.

Або у ямарахъ пры народѣ,
 Черезъ лѣсы, черезъ моря,
 Глянь—вѣдьма пре богатыря;
 Або въ тюрмѣ царевна тужить
 А сѣрый вовкъ їй щиро служить.
 Тутъ ступа зъ бабою-ягою
 Їде, брыде сама собою.
 А тутъ кашій надъ гришмы чахне,
 Тамъ руській духъ, тамъ Русью пахне.
 Тамъ я бувъ, и медъ я дувъ
 Кры моря бачывъ дубъ зеленый,
 Пидъ нымъ сыдѣвъ и котъ ученый,
 Казавъ казки: ихъ всѣхъ я чувъ
 Одну я знаю. Казку сюю
 Теперъ я вамъ перельцюю.

З 1833 р. і 1834 ми маємо тільки по одному віршу Бодянського. Вірш 1833 р. написаний 15 февр. 1833 р. Можна думати, як я вже казав, що останні вірши Бодянського загубились.

Вірш 1833 р. дуже інтересний з приводу почуття Бодянського до свого рідного краю. Бодянський в Москві зустрівся з якимсь німцем і подружився. В своїй вірші до свого друга. Бодянський каже, що їх звело і звязало однакове почуття до рідного краю.

У альбомъ.

(Эд. М. Б.р.м.ву).

Давно живемъ мы, друже, на чужынѣ:
 Ты у Нѣмещынѣ святій родився,
 Я—въ любій Украинѣ,
 А на Московщынѣ собѣ зійшлыся.

Я довго, довго шлявся сиротою,
 Ни съ кымъ не знавсь, ни хто мене не знавъ,
 А якъ побачивсь изъ тобою—
 То ты мене, а я тебе понявъ.

Що дивного? Одно въ насъ чувство тлѣе:
 Воно и насъ звело, и насъ звязало такъ;
 Воно жъ тутъ насъ и грѣе,
 На голову въ недолѣ сыпле макъ.

Не тамъ, не тамъ, де гарно, тѣпло жыть,
 Жыве и наше серденько, родына
 Ни! ставъ бы и въ раю я говорыть:
 „Ой, де моя Украина“?

Кохай свою Нимещину, кохай.
 Жывы, де Бигъ прывивъ, де жыты можно.
 А все не забувай свій ридный край:
 Бо тільки тамъ уму й просторно.

Не можна тут наводити більше віршів Бодянського. Загальна сума їх, яку ми налічили вище, ясно показує, як помилялись історики літератури, коли про літературну діяльність Бодянського на українській мові судили тільки по надрукованих досі його творах. Ця діяльність була значна ширшою.

Але яку ж вагу можуть мати недруковані твори Бодянського?

До цього питання можна підходити з двох боків.

Коли ми будемо дивитися на них з літературно-критичного боку, як на художні твори, то ми повинні будемо признати, що вірши Бодянського стоять дуже низько. Бодянський не був поет. Він взагалі не мав для цього талану, в нього нема ні поетичної фантазії, ні красивого стилю, ні поетичних форм. Треба правду сказати, його вірші продукт не вищого натхнення, а віршоробство, не більше. Читати їх—це чиста мука, на стільки вони важкі й незграбні.

Але історик не повинен нехтувати їми. Вся стара література, дуже далека від нас і по часу, і по мові, і по змісту, не може захопити нас, і теж дуже важка для читання. Все ж таки ми надаємо їй дуже великої ваги в історії розвою літератури взагалі.

Історик мусить дивитися на творчість Бодянського з погляду еволюції української літератури. З цього погляду творчість Бодянського дуже цікава і має вагу, як один з заходів пристосувати українську народню мову до тих форм літератури, які вже були вироблені довгим розвитком літератури взагалі. З цього боку вірші Бодянського мають своє значіння в історії української літератури.

Що до змісту віршів Бодянського, то в них переважають національні українські мотиви, історичні або побутові. Це теж має своє значіння, коли хто стане розглядати діяльність Бодянського в звязку з тим напрямком, яким ішла в своїм розвитку українська література.

Літературна діяльність Бодянського має своє значіння, однак, не тільки з літературно-історичного боку, але й з історичного взагалі.

Український національний рух пройшов уже довгі часи і має свою історію. Для дослідників важно, з одного боку, вияснити, провідні ідеї і постуляти цього руху, а з другого—той ґрунт, на якому ці ідеї могли виникнути і розвинути.

Кожна епоха має свої ідеї і відмінність того ґрунту, на якому вони виникають. З цього погляду досліджування діяльності окремих літературних діячів має для історика великий інтерес.

Коли ми звернемося до літературних праць Бодянського взагалі і до віршів його з окрема, то побачимо, що провідною ідеєю його діяльності було розвинути українську національну літературу на народній українській мові.

На якому ж ґрунті виникла у Бодянського ця ідея і чи не була вона просто намулом?

На це можуть дати відповідь історичні факти.

Ми бачили, що літературна діяльність Бодянського на українській мові почалась ще в переяславській семінарії на Полтавщині, що більшість його творів, до переїзду його в Москву, написана в глухих селах, у Варві і Драбові, на вакаціях. З цього ми маємо право зробити висновок, що і в Переяславі, і в тамошній семінарії, і в священицьких сім'ях, і в тих колах, де виріс Бодянський, було почуття до рідної мови і літератури на ній. Початок перших творів Бодянського зовсім відповідає тому складови життя, в якому Бодянський жив. Всі оці святки,—Великдень, Гробки з випивкою, мадригали, епитафії, пісні—переносять нас до тих часів, коли писались вірші про них і в той патріархальний духовний осередок, який ми добре знаємо із творів І. С. Нечуя-Левицького на правому березі Дніпра.

Ми не помилимося, коли скажемо, що початок творчості Бодянського на українській мові стояв у тісному зв'язку з тим почуттям до свого рідного, яке було дуже гарячим в колах духовенства, низшого чиновництва і дрібного панства.

В останні часи в політичних памфлетах, що переслідують далеко не наукову мету, було висловлено, що так зване „українофільство“ зародилось під впливом польським серед діячів, котрі стояли близько до польсько-української школи. Така думка висловлена, між иншим, А. В. Стороженком в його памфлеті „Происхождение и сущность украинофильства“. Досліджуванню діяльності таких людей, як Бодянський, або пізніше родич д. Стороженка, Олекса Стороженко, цілком суперечать висновкам А. В. Стороженка про зародження українофільства. Воно зародилось на Україні, далеко від всяких впливів і серед самих консервативних кругів суспільства. Ґрунт цього лежав в близькості цих кругів до народу, до його життя. А близькість до народу перше всього виявляється в його мові. Для людей, що були близькі до народу по його мові, було дороге і його життя, його пісні, спомини про його героїв, про його життя колишнє, була дорога вся історія українського народу. Ми це бачимо з того поширення, яке мала „Історія Руссов“ в лівобережній Україні.

Бодянський—яскравий приклад українофіла, що виріс на такому ґрунті.

ОЛ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

З економічного життя українських монастирів XVII—XVIII вв.

Перші гетьманські універсали.

Великий народній рух Хмельниччини вніс величезні зміни в суспільні відносини українського життя XVII в. Шабля козацька скасовала багато такого, що давно зложило ся і здавало ся міцним. У відносинах між папством, шляхтою і селянством стала ся несподівана зміна, розірвали ся міцні звязки обовязків, які оплутували простий люд. Піддані польської шляхти та католицьких капитул почули можливість скинути з себе важку залежність і прилучились до козацького війська.

Польська шляхта та духовництво мусіли тікати, лишаючи землі, села, маєтності. Не можна було ждати, бо все загрожувало лихим кінцем. На руїнах шляхетського господарства лишив ся вільний селянин, визволений великим народнім рухом, лишив ся на землі без пана.

Отсі вільні безхазяйні землі звернули на себе загальну увагу. Багато було людей, що заглядали ся на сі маєтності.

В кого прохати дозволу, щоб зайняти отсі землі? Хто мав можливість забезпечити спокійне володіння серед турбот та небезпеки бурхливого життя?

Найвищу владу мав гетьман, він же, виходило, мав право розпоряджати спадщиною колишнього польського панства, роздавати сі вільні землі.

До гетьмана і звернули ся з проханнями. Перші були монастирі.

Воєнна буря відбила ся на господарстві монастирів. Воно понесло великі втрати. Багато дечого було знищено, зруйновано. В иньших місцевостях не було такого зруйновання, але все ж таки хазяйство підупало, бо загальний рух захопив робочу людність монастирських маєтностей. Хто кинув рало, щоб прилучитись до війська Хмельницького, хто лишив ся, але вже не хотів, як ранійше, виконувати своїх обовязків, чекаючи великої зміни суспільних відносин.

Перші прохання монастирів сполучені з скаргами на лиху годину, на важкі умови життя, на ту руїну, яку довело ся пережити за останні роки.

Проти таких скарг не можна було нічого закинути. Дійсно під час війни багато дечого прийшло ся пережити і витерпіти. Через те скарги на лихі обставини, на лиху годину, сполучені з проханнями поратунку в важких умовах, зустрічали повну увагу тодішньої зверхньої влади. З повною увагою вислухували гетьмани такі скарги монастирів.

В гетьманських універсалах часто згадується, що монастирі звертали увагу гетьманів на своє важке зруйноване становище, прохаючи поратунку від гетьманської влади, яка розпоряджала тоді вільними землями і могла роздавати села і землі. Універсали часом переповідають за проханнями їх вказівки, коли і яке саме лихоліття спітвало монастир.

В універсалі межигорському ман. гетьман Богдан Хмельницький писав „углядѣвши въ тоє, же превелебный отецъ игумень межигорскій со всею братією есть знищений въ имѣніяхъ монастырскихъ межигорскихъ черезъ Радивиля и иныхъ непріятелей церкви Божоѣ“. Як бачимо, се конкретна вказівка на певний момент великої боротьби, який шкідливо вплинув на добробут монастиря.... В пізнійшому універсалі гетьмана Богдана тому ж межигорському монастиреви знаходимо таку вказівку: „видѣчи великій недостатокъ и зъубоженъе общежителнаго монастыра межигорского... черезъ войну литовскую отъ ляховъ спустошонныхъ“... Дубенський Мгарський монастир отримав універсал гетьм. Виговського, де було згадано про зубоженне монастиря „прозь тоє замѣшанъе“.... В універсалі гет. Брюховецького м. Канівському читаємо про „спустошенъе отъ непріятелей монастыря Терехтемировскаго військового“.

Таких конкретних вказівок приводило ся в скаргах і проханнях досить багато і гетьманські універсали повторювали отті конкретні вказівки за скаргами і проханнями монастирів. В иньших випадках ми знаходимо загальніші уваги про зруйнування, знищення без поясненъ, коли і від кого стало ся таке зруйнування. „Видячи мы монастырѣ Братскій Кіевскій при недостатку (унів. Б. Хмельницького); видючи убозство братіи Мгарскої, же поратунку ни откуль не мають (унів. Б. Хмельницького); видячи великій недостатокъ законниковъ святой обители Мгарскої“ (унів. Ю. Хмельницького). Загальне зубоженне монастиря неминуче впливало на його духовне життя: братія не мала поживлення, розходила ся, бо не мала з чого жити. Приходило ся через те прохати в гетьмана засобів „для поправы и выживенья“; „для подпоры тому мѣсту святому, абы они, законници, того монастыря Золотоверхого Михаила могли гдѣ хлѣба достать; для пожиткованья и инныхъ нужныхъ потребъ“. На першому пляні стояли щоденні матеріальні турботи, треба було передовсім вдовольнити як

отець нашъ небожчикъ, за побожности своей, не хотѣлъ отдаляти старожитнихъ лекгацій, въ запустѣнніи отъ давнихъ часовъ отнятихъ отъ монастира святого Николи старожитного“ пише г. Юр. Хмельницький в універсалі Батуринському Крупецькому ман. Гетьмани виступають в ролі побожних ктиторів, які всякими способами дбають про добробут монастиря та братії монастирської. Кожний новий гетьман прилучаєть ся до кола ктиторів та фундаторів і своєю діяльністю продовжує давню традицію побожности, горливости до святих монастирів і добродійства ченцям та духовенству. В універсалі г. Дорошенка Терехтемировському ман. знаходимо таку загальну згадку про побожність давніх гетьманів: „яко антецессорове наши, гетманове войска Запорозского, зъ давныхъ часовъ монастира Терехтемировскаго и фундаторами и ктиторами были“. Гетьман Дорошенко також іде за прикладом тих давніх гетьманів і підтверджує всі маєтки ман. Терехтемировського: „такъ и мы до тоей побожности чуючи ся быти повинни, яко той монастырь въ своей хочемо мѣти по Богу оборонѣ, такъ... села, поля, кгрунты, озера и всѣ угодія... заховуемъ“.... В універсалі г. Самойловича ман. Новомлипському читаємо таке пояснення видання універсалу: „поневажъ прошлыи гетманы, здавна помножаючи хвалу Божію, респектомъ знищеня монастира паненского... надали... теды и мы, ихъ светобливымъ прикладомъ поступуючи, все тое... заховуемъ“.

„Светобливый прикладъ давнѣйшихъ ктиторовъ и фундаторовъ“ — ось що мали на увазі гетьмани, надаючи монастирям землі та села, підтвержуючи давні їх маєтки. Але не самі лише гетьмани виступають в ролі фундаторів та покровителів. Гетьман лише голова і представник цілого великого Війська Запорозького. Побожність та горливість до монастирів та церков се не тільки прикмети гетьманів. Ті ж самі почуття поділяло і все Військо Запорозьке, все воно перейняте тими самими почуттями. Таким чином на традиційний погляд гетьман разом з цілим Військом Запорозьким зявляєть ся фундатором і покровителем церков та монастирів.

Згадуючи про давніх гетьманів з їх побожністю та горливістю до церков, пізнійші гетьмани звязували свою добродійну діяльність з побожною діяльністю давніх антецесорів. Подібним чином традиційний погляд звязував побожність Війська Запорозького з побожністю та добрими почуттями колишнього Війська Запорозького, яке завсѣди ставилось дуже гарно до монастирів та церков. Являєть ся можливість бачити в сьому певну традицію поглядів та думок, певне здійснення одної ідеї: всі, мовляв, однаково відносили ся добре і підтримували, оскільки се можливо, церкви та духовенство. В універсалі г. Богдана Хмельницького Вереміївським обивателям заборонено робити які небудь кривди ченцям ман. Миколи Пустинного в їх маєтках: „не-

мають бути козаки перешкодою, а овшемъ радою и помочью“. Завсїди козаки гарно відносили ся до церков та монастирів: „шаблею съ працы своее выживенье мѣли и церкви Божїи надаряли“. Таке ж гарне чутливе відношення до потреб церкви мають козаки проявляти і тепер. В пізнійшому універсалі г. Многогрішного висловлена та сама думка про давнє козацьке Військо,—„стараючи ся о вѣру православною и о святые монастыри и церкви и о славу несмертельную, завше за тоє кровь свою проливали, а церкви святые щедробливими датками обмышляли и надѣляли“.... Гетьман разом з Військом Запорозьким призвичаїлись „зъ побожности и поважности своей тимъ святымъ мѣстцямъ и потребнимъ опекунами быти и вспомогати“.....

Гетьман Богдан Хмельницький не тільки йшов за „светобливымъ прикладомъ“ давнійших гетьманів, коли наділяв монастирі землями та селами. Універсали гетьманські висовують наперед і підчеркують мотив надань—подяку за успіх в піднятій проти Поляків війні. Щедробливість до церков та монастирів—се вислов сієї глибокої широї подяки: так заявляли самі гетьманські універсали. „Понеже всемогущій Богъ и сотворитель неба и земли осенью своею рукою сподобилъ мене неприятелей и гонителей православныя церкви, матки нашей, ляховъ зъ Украины въ Польшу далеко прогнати, стараніє маю щильное около благолѣпія церквей Божїихъ и монастыревъ для размноженія хвалы Божой“.... Наступники г. Богдана Хмельницького, даючи підтверження його наданням, згадували також і про сей вислов подяки в універсалах гетьмана. Ось, наприклад, в якій формі повторено з слів Богданового універсала заяву подяки в пізнійшому підтверженню Київському Брацькому ман.: „ознаймую, ижъ небожчикъ славной памяти панъ Богданъ Хмельницкий, гетманъ, и все Войско Запорожское, помощію Божіею а одвагою, щастемъ и мужествомъ своимъ рицерскимъ, скинувши зъ себе ярмо неволѣ людской пречъ, вѣру и церковь православною христіанскую восточную одъ великого людского преслѣдованья... уволивши и зъ пашекъ людскихъ вирвавши, за то Господу Богу и пресв. Богородици и всѣмъ святымъ угодникомъ Божїимъ благодарные чинячи, на-обфитшую хвалу Божую мѣстцямъ святымъ... привернули и... надали“. Коли порівняти універсал г. Богдана на домініканські землі і пізнійше підтверженне сього універсала легко зауважити вплив ідеології, яка складала ся і виробляла ся в сі часи. Гетьман Богдан казав про свій успіх і про свою подяку—„мене сподобилъ... маю стараніє“, тим часом пізнійше підтверженне говорить про гетьмана разом з Військом Запорозьким, про їх спільний успіх, про їх спільну подяку—„знову привернули и надали“. Як бачимо, се вплив ідеології, яка підчеркувала постійну глибоку єдність гетьмана і Вій-

ська, їх спільну діяльність з давніх часів на користь монастирів та церков, їх надання „на обфитшую хвалу Божую“.

Як уявити, що здавна Військо Запорозьке здобувало собі шаблею багатства і одаряло ними церкви, то легко може встати певне протиставлення того давнього козацтва і сучасних козаків, які часом захоплюють церковні та монастирські землі, гадаючи, що всі давні права скасовано шаблею козацькою. Як раз таке протиставлення знаходимо в гетьманських універсалах. В універсалі г. Богдана Вереміївським козакам згадка про минуле („бо передь тымъ козаки“) мав характер докора сьогочаснім козакам, які втручають ся в церковні землі та прибутки. Приходить ся дбати, щоб „обителѣ и мѣста святыя черезъ своихъ же своевольныхъ людей до знищенья не приходили“ (універс. г. Брюховецького), щоб „не побожное ко хвалѣ Божой и святыхъ его, але закаменѣлое сердце“ не чинило кривд церквам і монастирам. В універсалі г. Многогрішного се протиставлення давнього козацтва і теперешніх козаків висловлено детальнійше: „каждому доброду рыцерови памятно есть, ижъ у войску Запорожскомъ за антѣцесоровъ нашихъ, гетмановъ славныхъ, бывало, же они, стараючи ся о вѣру православную и святыя монастыри и о церкви... завше за тое кровь свою проливали, а церкви святыя щедробливыми датками обмышляли и надѣляли, а не такъ, якъ теперь, гдѣ-либо почувши яке добра монастырскіе, пустошатъ ихъ и внивечь оборочають, почитаючи и церковь Божию за измѣну“.....

Сей докір сьогочасному козацтву за відхилення від давніх козацьких ідеалів, також є вислов ідеології, поглядів про постійну єдність гетьмана і Війська, колишніх гетьманів з Військом Запорозьким і новіших гетьманів з новішим Військом Запорозьким, єдність в думках та поглядах, єдність у відношенню до церков та монастирів. Ся ідеологія звязує минуле і сьогочасне міцними нерозривними звязками*).

---

*) Для сієї статті я користав ся універсалами перших гетьманів, надрукованими в Памятник. Киевской Комиссии; Актахъ Западн. Россіи т. V; Актахъ Южн. и Западн. Россіи т. IV; Генеральн. слѣдств. Нѣжинскаго п. и Черниговскаго п.; Чтен. Общ. Нестора Л. т. V.

Памяти В. В. Хвойки.

20 жовтня цього року російська наука понесла велику втрату, в особі одного з своїх видатних діячів з обсягу археології України Вікентія (Частислава) Вячеславовича Хвойко. В своєму короткому нарисі я не маю претензій подати оцінку всього, що зробив Хвойка і взагалі гадаю, що належну оцінку його діяльності можна буде зробити лиш тоді, коли буде змога порівняти його праці не тільки з працями попередніх археологів, але й потомних. Я хочу тільки подати загальний нарис його життя й праці.

В. В. родився року 1850 в Чехії, в с. Семині, де на р. Ђльбі в його батька був невеликий маєток. Рід Хвойка старого рицарського походження, але після Білогорської битви, коли їхні маєтки, поруч з іншими, було спустошено й поруйновано, а всі старі документи знищено, потомним поколінням довелося провадити життя скромних селян. Первісну освіту В. В. здобув у школі с. Семина, по скінченні якої вступив до комерційної школи в місті Хрудимі, яку скінчив р. 1864. Молоді роки В. В. зв'язані з страшними споминами австро-пруської війни й битви під Садовою, яку він тяжко переболів. Які причини змусили В. В. покинути рідний край—про це він не любив говорити; але р. 1876 він разом з кількома земляками виїхав до Росії й оселився в Києві, який став йому за другу батьківщину. Тут він занявся лекціями німецької мови й малювання, один час вчив навіть фехтування. Але педагогічна діяльність не задовольняла його і він при першій спромозі переїхав її на сільське господарство, (в с. Петрушках Київс. губ.) занявшись спробами акліматизування на українському ґрунті Чеського проса „росички“ і розведенням хмелю. Яко сільський господар він виявив чималі здібності і здобув ряд нагород на виставах, а після експонування своїх продуктів на паризькій виставі 1887 року був обраний в члени Academie Nationale. Його зацікавило також питання про вироблення крохмала з „росички“. Він почав робити різні хемічні спроби, які ворожили гарний успіх. Але пожежа знищила всі його праці, знаряддя, пляни, моделі, і він покинув на завжди сільське господарство.

Але випадок незабаром дав йому змогу вибрати собі іншу галузь діяльності. Коли перебудовувано спалену клуню, в якій В. В.

робив свої хемичні спроби, то було знайдено шматочки шкляних браслетів великокняжої доби. В. В. з властивою йому цікавістю звернув на їх увагу, обмив і поналіплював на картон. З цього часу починається новий період його життя. Володіючи чудовою пам'яттю В. В. поповняв свою освіту читанням книжок з археології, старинної історії й доісторичної культури, вчив старий період історії Руси. Один з перших почав він ходити на Київську „толкучку“, недільний базар на Подолі, щоб купувати цікаві старі речі. Разом з тим він пильно студював територію старого Києва, робив мандрівки на дніпровські дюни, де часом знаходив речі цікаві з археологічного боку. Своїй новій роботі віддав ся В. В. цілою душею, бачучи в їй потіху і змогу продуктивно робити. На самому початку 90-х років В. В. пощастило зробити дуже важне відкриття—він знайшов на Кирилівській улиці в Києві на ґрунтах Зіваля і Багрєєва сліди одночасного існування первісної людини з мамутом і носорогом, які належать до найстарших часів палеолітичної доби. Відкриття се мало величезний науковий інтерес з того погляду, що міняло думку про доісторичне минуле Росії. Довгий час західно-європейські вчені вважали, що людина появила ся на території теперішньої Росії пізнійше від доби мамута, і хоча дальші знахідки палеолітичних становищ в с. Гонцях Полтав. губ. і в с. Карачарові Владимир. губ. і змінили сю думку, але всеж таки російський палеоліт вважали за пізнійший. Відкриття В. В. привернуло увагу Київських професорів (в дослідженні цього становища взяли участь проф. В. Антонович і пр. П. Армашевський) і зацікавило весь учений світ. Особливе зацікавлення викликала знахідка орнаментованого мамутового икла і уламки стовбурів дерев, які виявляли з себе останки первісних лісів. Уламка дерева В. В. відіслав проф. Одеського університета Пренделю і той визнав їх, так само як і проф. ботаніки В. Ротерт за останки давно зникших первісних кипарисових і пальмовидних (точнійше бамбуковидних) дерев. Розкопки вели ся кілька літ зразу і утворили В. В. широку звісність. У той же час на згіррях, які переховували в собі останки палеолітичного становища, В. В. знаходить і досліджує цілий ряд землянок найстаршого періоду неолітичної доби. Такі ж самі землянки знайдено було ним і на ґрунті художника С. Світославського на тій же Кирилівській вулиці. Йому вдається реставрувати плян і загальний вигляд сих старих осель. Там же знайшов В. В. зразки старовинного глиняного посуду, зброї й останків їжи старовинної людности Київської території. В сій же місцевості він одкриває старовинні словянські могильники з арабською культурою й останки словянського городища того ж часу.

На кінець 90-х років припадають дальші видатні відкриття, які по свому науковому значінню переважають відкриття Кирилівського

становища. Сюди належать останки багатой неолітичної культури, до того часу зовсім невідомої, знайдені ним спочатку коло с. Трипілля на Київщині, а потім і по других місцях Київської, Чернігівської й Подільської губ. Культура ся дістала назву Трипільської од місця, де вперше її відкрито, В. В. назвав її старо-арійською, вважаючи носителів її за старих арійців, але більше всього вона звісна під назвою перед-мікенської з огляду на подібність її кераміки до пізнійшої кераміки—старих Мікен. Характеризується вона багатою і в високій мірі різноманітною керамікою. Працюючи кілька літ підряд над дослідженням майданів (так називав В. В. останки погребових глиняних збудовань, які належать до сеї культури), В. В. прийшов до висновку, що носителі сеї культури були автохтонами України, що вони досягли дуже високого ступня розвитку, — знали скотарство і хліборобство, мали релігійні уявлення, жили в землянках, мерців своїх ховали в окремих глиняних будовах, вели торгівлю з сусідніми підкарпатськими країнами. Мало того,—він зазначив кілька стадій розвитку сеї культури, починаючи з давнішого періода неолітичної доби і кінчаючи першою появою металів—в виді пліскуватих мідних сокирок. Сим він наочно довів генетичний розвиток сеї культури в середній наддніпрянщині. Датував сю культуру В. В. IV—III тисячоліттями перед Р. Хр.

В. В. не обмежував ся одними звідомленнями з розкопок, які він вислав до Імп. Рос. Археологічного товариства і до Імп. Москов. Археол. т-ва,—він писав спеціальні праці, звязані з його цінними відкриттями.

Розкопками 1899—1900 рр. В. В. відкрив у деяких повітах Київщини й південної частини Чернігівщини цікаві могильники, відомі в західній Європі під назвою погребових урн. Тут зустрів обидва обряди ховання—через палення трупів і через положення, і сконстатував сильний вплив римської культури на культуру місцевої людности України. Він перший висловив ся за приналежність сеї культури до найдавнішої словянської людности.

До сього ж часу належать його досліди в Київщині над могилами з зібганими і пофарбованими кістяками і великих городищ, обнесених земляними валами й ровами, які належали до т. зв. скитської доби. Се відкриття, яке показало, що в скитську добу істнувала на Україні мирна хліборобська людність з постійним місцем мешкання, знову внесло багато нового в гадки про доісторичне минуле середньої наддніпрянщини. Не менш цікаві його розкопки скитських і словянських могил, які дозволили йому встановити різні відділи й варіанти похорону сих часів. Дослідження ж словянських городищ дало В. В. змогу реконструвати словянські землянки,

В 1907 і 1908 роках В. В. робить розкопки на території старо-

винного Київського Дитинця, в садибі М. Петровського. Результати цих дослідів були не менш блискучі, як і всіх його попередніх праць. Зв'язаний умовою не чипати дерев (розкопки робилися в фруктовому саду й парку), він всеж зумів викрити всі місця, які мали видатний інтерес. Тут було знайдено останки старого кам'яного фундаменту еліптичної форми, мурованого на глині з камнів сірого пісчаника. З західного боку сеї загадкової будівлі був масивний стовп, в якому шари сильно випаленої глини чергувалися з шарами золи й вугля. Стовп сей був обсіпаний кістками свійських звірят. В. В. відніє сю цікаву будівлю до поганської (слов'янської) доби і вказав на її ритуальний характер. Треба тільки пожалкувати, що наші вчені не звернули належної уваги на сю дуже цікаву пам'ятку старовини. Не менш цінні відкриті там же останки фундаментів кам'яного палацу часів св. Ольги—Володимира, знищеного пожежею, і особливо важні останки цілого ряду майстерень великокняжої доби, що показує, що старому Києву були звісні усякі галузі виробів. Тут було знайдено:—майстерня, в якій оброблялися різні породи камня, що служив окрасою будинків (часів будівництва старої Десятинної Церкви); майстерня, яка виготовляла полив'яні кахлі,—там знайдено тигольки для плавлення емалевої маси, шматочки емалі, цегли, вироблені з огнетривалої маси і т. п.; майстерня ювелірних виробів, де знайдено кам'яні формочки для виливання різних річей для оздобы; майстерня шкляних браслетів і майстерня різних виробів з кости. З окремих річей, знайдених в сій садибі, видатний інтерес має хрест грецької роботи X в., оправлений в срібло з медальонами, які переховували в собі св. мощи. Хрест сей знайдено в братській могилі часів здобуття Києва татарами.

Взимку 1910 р. В. В. дістав від директора російського археологічного інституту в Костянтинополі, академіка Ф. Успенського, запросини взяти участь у виробленні пляну розкопок і у самих розкопках на території Болгарії й Сербії. Річ в тому, що за порозумінням між болгарськими й сербськими вченими та російським археологічним інститутом у Костянтинополі вирішено було почати спільне дослідження Балканського півострова з археологічного погляду; для сього потрібний був представник од Росії, добре обзнайомлений з старовиною України. Акад. Успенський звернув ся за порадою до проф. Д. Анучина, а сей вказав на В. В., як на цілком придатну для сього особу. В. В. прийняв запросини і весною 1911 р. поїхав до Костянтинополя. На жаль політичні завирюхи, що скоро наступили на Балкані, не дали здійснити сї пляни.

Останні роки свого життя, не вважаючи на туберкульоз, що зростав дуже швидко, В. В. присвятив дослідженню території давнього Білгорода. Тут він розкрив у високій мірі цікаву конструкцію старого

Білгородського вала, знайшов останки храмів X—XI вв. і руїни багатої церкви XII в., оздобленої фресками, між якими були й золоті фрески, до того часу ще ніде не знахожувані серед останків давніх наших церков. У великому числі познахожувано тут чудові поливяні кахлі різної доби IX—XII вв.

Не можна проминути також тої живої участі, яку прийняв В. В. у спорудженні музею Київського товариства старовини й мистецтва, який до того часу містився в невідповідному для колекцій помешканні, В. В. дуже переживав питання про будову помешкання для музею. Володіючи дуже добре малюнком і кресленням, В. В. склав проект будинку, стараючись використати кожний шматочок ґрунту, одведеного містом для будови музею, і дати його залам як найбільше світла. Вибір упав на інший проект. Самі перші часи існування молодого Київського музею були досить важкою добою в його історії. Вогкість в будинку була така велика, що стіни вкрилися цвілю. В. В. жартуючи казав, що він висушив будинок музею власними легенями. Дуже можливо, що завдяки таким умовам В. В. і дістав хворобу, яка звела його в могилу. Музей, археологічний відділ якого складається з його добутків, він любив усією душею.

За-для в'яснення того, що зробив В. В., треба в кількох словах з'ясувати стан російської археології в XIX в. У першій половині XIX в. передісторична археологія Росії була ще в початковому стані,—цікавилися переважно історичною старовиною. Рідкі знахідки поодиноких предметів або скарбів мали значінне дивовижи. Однак на протязі XIX в. в Росії засновується ряд товариств, які ставили собі метою зберегати і досліджувати старі пам'ятки, і вже в другій половині XIX в. передісторичні дослідження стають на науковий ґрунт. Сьому дуже сприяли праці таких видатних археологів, як гр. А. А. Уваров, що заслужив собі назву батька російської археології; але його дослідження стосувалися майже виключно до північної Росії. Першим видатним дослідником старовини південної Росії, а спеціально України, був Вол. Антонович. В 70-х рр. він знаходить і досліджує печери по середньому Дніпрі й Дністрі; працює над камяною добою Волині й Київщини; працює над вирішенням питання про зібгані й пофарбовані кістяки; досліджує слов'янські могили Київщини й Волині і встановлює свою класифікацію слов'янського похорону. Початок діяльності В. В. в обсягу археології припадає на повний розцвіт такої ж діяльності сього славного вченого. Відкривши палеолітичне становище на Кирилівській вулиці, В. В. звертається до В. Антоновича і сей бере як найдіяльнійшу участь в її дослідженні. Се була друга знахідка слідів сукупного існування мамута з людиною на Україні (перша, як звісно, була знайдена в 1873 році в селі Гонцях Лубен. пов.), але з наукового

погляду далеко важніша за першу. В своїй дальшій діяльності В. В. продовжує праці В. Антоновича з обсягу дослідів над передісторичним життям України.

Досить коротко зазначеного вгорі, щоб зрозуміти, чим завдячує В. В. археологічна наука України. Він не тільки збагатив її відкривши цілий ряд невідомих до того часу культур, але й на основі своїх поважних праць старався окреслити все передісторичне життя Наддніпрянщини. У всіх своїх працях він проводить думку про те, що людність України од Карпат до Дніпра була ідентична на протязі цілого передісторичного часу, він констатує моменти блискучого розвитку й занепаду в культурі сеї людности, показує культурні впливи інших заходжих народів, які часами поневолювали й одсували корінних мешканців далі на північ, в лісові краї. Людність неолітичної доби (Трипільська культура), на його думку, складала одне велике ядро, від якого в наступні передісторичні часи відривалися окремі частини, аж поки на прикінці передісторичної доби не залишилася людність, що склала пізніше словянське плем'я, яке своєю чергою розійшлося на захід і на північ, залишивши одну галузь південно-руських слов'ян — українців. Наведу кілька рядків з останньої праці В. В., в якій він коротко резюмує результати своїх археологічних дослідів: „...ми вважаємо старих мешканців як середньої Наддніпрянщини, починаючи од р. Десни і через Київ, так і місцевостей Волинської губ. й далі на північний захід, тим сім'ям, з якого виріс слов'янський народ, південно-східню галузь якого ми застаето в середній Наддніпрянщині вже на світанку слов'янської доби“.

Для характеристики В. В. як археолога треба додати, що він не належав до дипломованих вчених. Своїми великими відомостями він цілком завдячував собі самому, своїй спостережливості й тому чуттю, яке відзначає людей справді талановитих. Він мав бистрий розум, який одразу схоплював усе поле, що стлалося перед ним, а величезна пам'ять накопичувала кольосальний запас відомостей. Він перший на основі цього досвіду почав уживати таких способів, які згодом добули собі загальний ужиток. Перші роки він працював вкупі з своїми робітниками і виробив цілу школу досвідчених копачів, які на протязі 20 років копали разом з ним.

На закінчення мені хочеться сказати кілька слів про самого В. В., яко про людину. Я дуже вдячна долі за те, що вона дозволила мені близько стати до сеї видатної людини, дала мені змогу хоча порівняючи й недовгий час працювати під його кермуванням і ставати йому по зможі до помочи. В. В. був надзвичайно скромна й добра людина, безкорисливий робітник, усією душею відданий улюбленному ділу. Він мав дуже м'яке чуле серце і до людей ставився дуже вибачливо.

Навіть довга важка хвороба, що звичайно робить слабих дуже дражли-
вимі, не змінила його вдачі. Він був повний плянів і наукових захо-
дів, які перетяла невблагана смерть.

З обсягу археології В. В. полишив такі праці: 1) Каменный
вѣкъ средняго Приднѣпровья. Труды XI Археол. съѣзда, т. I.
2) Поля погребеній въ среднемъ Приднѣпровьѣ. Запи-
ски Имп.-Рус. Археол. о-ва, т. XII, в. I. 3) Раскопки 1901 г. въ
области Трипольской культуры. Записки Рус. Отд. Имп.-Р.
Арх. о-ва, т. V, в. 2. 4) И. Линниченко и В. Хвойка. Сосуды со
знаками изъ находокъ на площадкахъ Трипольской
культуры, Одесса, 1901. 5) Къ вопросу о славянахъ: „Кіев-
ская Старина“, 1902, XI. 6) Кіево-Кирилловская палеоли-
тическая стоянка и культура эпохи Мадленъ. „Археоло-
гическая Лѣтопись Южной Россіи“, 1903. 7) Городища средняго
Приднѣпровья. Труды XII Арх. съѣзда, т. I. 8) Раскопки
кургановъ при с. Оситняжки Чигиринскаго у Кіев-
ской губ. „Арх. Лѣт. Ю. Россіи“, 1904. 9) Раскопка могиль-
ника при с. Броварки, Гадячскаго у., Полтав. губ. Древ-
ности (Труды Имп. Моск. Арх. о-ва) т. 20, в. 2, 1904 г. 10) Начало
земледѣлія и бронзовый вѣкъ въ среднемъ Приднѣп-
ровьѣ. Труды XIII Арх. съѣзда, т. I. 11) Обрядъ погребенія
съ сожженіемъ и его древность. Университетскія Извѣстія,
Кіевъ, 1906. 12) По вопросу о раскопкахъ. Труды XIV Арх.
съѣзда, т. III. 13) Раскопки площадокъ въ с. Крутобородинцахъ
Летичевскаго у. Подольской губ. Древности (Труды Имп. Моск. Арх.
О-ва), т. 21, в. 2, 1909 г. 14) Древніе обитатели средняго
Приднѣпровья и ихъ культура въ доисторическія вре-
мена. (По раскопкамъ). Съ приложеніемъ описанія раскопокъ въ ус. М.
Петровскаго въ Кіевѣ и въ с. Бѣлгородкѣ. Кіевъ, 1913. 15) Краткій
указатель предметовъ. Отдѣлъ Археологическій. Кіевскій Ху-
дожественно-Промышленный Музей Имп. Николая II. Кіевъ, 1902—1913.

Ф. П. Фортунатов.

(Некролог).

20-го вересня 1914 року помер видатний дослідник порівнявчої граматики індо-європейських мов, основоположник цілої школи лінгвістів і найбільше авторитетний і заслужений представник її, признаний і поважаний на Заході, академик і доктор honoris causa Королівського в Християнії, Київського й Московського університетів Федір Пилипович Фортунатов. В історії розвитку російської науки мови ім'я Фортунатова значить те саме, коли не більше навіть, що на Заході ймення Шлейхера, Курціуса, Бругмана, хоч і там в останні часи престиж цього заслуженого вченого виріс до незвичайних для російських учених розмірів.

Найбільше значіння Фортунатова в російській науці в тому, що він сам засновував студії над балтійсько-слов'янською групою мов на фактах індо-європейської мови, дав міцні основи граматики сеї мови та навернув російську лінгвістику на истинну путь порівнявчих дослідів в зв'язку з явищами праязики, в тій мірі як се роблять вчені німецькі лінгвісти. Сей учений, який лишив після себе дуже малу друковану спадщину, наприкінці свого трудівницького життя міг одначе бачити кольосальні й показні живі результати довголітньої праці, опертої завжди на точнім, критичнім науковім методі, пильнім порівнявчим вивченні явищ живої мови й мови пам'яток та шуканні основ для сучасного в минулому і в будіванні стрункої системи розвитку мови індо-європейських народів від доісторичних часів до наших днів,—міг бачити плоди своєї роботи в своїх численних учениках і наслідувачах, яким належить те все краще, що з'являється на полі лінгвістики в Росії. І не тільки для російської науки мала велике значіння діяльність Ф. П. Фортунатова, але й для інших народів, де його ученики зараз являються вже помітними вченими,—зокрема і для українознавства та навіть для поважного відношення до прав української мови. Нагадаємо тільки, що в комісії Академії Наук, що склала відому „Записку обь отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова“, бачимо йменне Ф. Фортунатова, а в працях і розвідках його учеників чимало присвячено уваги й українській мові або єсть і спеціальні розвідки на питання українського лінгвістики. До великого гурту учеників

небіжчика належать між иншими: академик О. О. Шахматов, видатний дослідник руської мови і знавець української, співробітник видань „Наукового т-ва ім. Шевченка у Львові“ та „Українського Н. т-ва“ в Києві, академик В. М. Істрин, проф. Вяч. Щепкин, проф. С. М. Кульбакин (що одержав в 1905 році премію імени Ів. Котляревського), проф. Є. Будде, проф. Б. М. Ляпунов (див. його погляд на права української мови в низшій, середній і висшій школах в збірнику на честь проф. С. Сумцова „Пошана“), норвежець проф. Олаф Брок, автор класичних розвідок з діалектольоґії і то власне української, якими він поклав основу новим методам сеї науки (напр., „Zum Kleinrussischen im Ungarn“ в XVII і XIX тт. Ягичевого „Archiv'у“, діалектольоґічні студії з українсько-словацького погранича в Угорщині, видані в Християнії в 1897 і 1899 рр., „Угрорусское нарѣчіе села Убли Земплинскаго комитата“, фізіольоґія української літературної мови в „Енциклопедіи славянскої філолоґії“—„Очеркъ фізіолоґіи славянскої рѣчи“ 1910 р. та инших), проф. Бернекер, автор великото етимольоґічного словника словянських мов, якого вийшло досі 11 випусків, (читає в Мюнхені між иншим курс української мови), швед проф. Торбіернсен, серб проф. Беліч, прив.-доц. Н. Дурново (видав торік в Москві „Хрестоматію по малорусской діалектолоґії“), небіжчик проф. Г. Ульянов, проф. В. Поржезинський, проф. А. Грушка, проф. М. Покровський і багато инших. Серед його учеників єсть фаховці, як з ділянки словянського язикознавства, індо-європейського праязика, так і історії літератури та класичних мов, що займають катедри в Петрограді, Москві, Варшаві, Харькові, Одесі, Білгороді, Християнії, Стокгольмі, Мюнхені і т. д. Така жива спадщина Ф. П. Фортунатова, і вона без міри переважає той невеличкий друкований матеріал,— правда, дуже високої наукової вартости,—що лишив ся по покійному. Значінне діяльності Ф. П. Фортунатова полягає головним чином в його лекціях порівнявчого язикознавства, читаних переважно в Московському університеті, та в організуючім і направляючім особистім впливови покійного вченого. Перша видатна розвідка Ф. П. Фортунатова—се про збірник гимнів „Samaveda“ з цінним додатком „Нѣсколько страницъ сравнительной грамматики индо-европейскихъ языковъ“, вийшла 1875 році; потім слід зазначити такі праці: „Zur vergleichenden Betonungslehre der litauslavischen Sprachen“ в IV т. Ягичевого „Archiv'у“ (р. 1880), „Критическія замѣтки о звукахъ праславянскаго языка“ в XI і XII тт. „Archiv für slavische filologie“ (1887 р.), „Объ удареніи и долготѣ въ балтійскихъ языкахъ“ в „Рус. Фил. Вѣстн“. 1895 р., „Индоевропейскія плавныя согласныя въ древне-индійскомъ языкѣ“ в збірнику на честь Ф. Є. Корша 1896 р., „Разборъ соч. проф. Г. К. Ульянова: „Значенія глагольныхъ основъ въ литовско-славянскомъ языкѣ“.

СПБ. 1897 р., „Составъ Остромирова Евангелія“ в збірнику на честь В. Ламанського 1908 р., „Старославянское *тѣ* въ 3-мъ лицѣ глаголовъ въ „Изв. отд. рус. яз. и слов. Имп. Аѳ. Н.“ 1908 р., та инш. Небіжчик пильно стежив за німецькою літературою питань порівнявчого язикознавства і містив у спеціальних виданнях свої розвідки й статті німецькою мовою, напр., в Куновім „*Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*“ XXXVI т. та в інших журналах. Ф. П. Фортунатов ще року 1888 почав друкувати свій курс фонетики старословянської мови, але не довів його до кінця, хоч він має великий інтерес та наукову цінність, бо небіжчик складав свої лекції дуже пильно й обережно, провіряючи кожне своє твердження. Його лекціями й студентськими записами ще й досі широко користують ся його ученики як для своїх університетських курсів, так і для друкованих розвідок, на що бачимо раз-у-раз вказівки в примітках або в тексті де-яких публікацій. В значній мірі теперішня конструкція курсів порівнявчої граматики в російських університетах та здебільшого і термінологія для звуків і явищ індо-європейського праязика належать Ф. П. Фортунатову („*прерывистая и длительная долгота*“, „*неопредѣленная гласная*“, „*неопредѣленная плавная*“ і т. д.). Розвідки з порівнявчої граматики язиків балтійсько-словянської групи не обходяться звичайно без згадок про „правило Фортунатова“ (сполучення суголосів з плавними *l, r*), посилянє на різницю наголосів в сполученнях з плавними в балтійських і словянських мовах в звязку з колишніми різницями довгостей звуків.

До згадки про небіжчика, як про вченого, треба долучити й загальний голос про нього, як про людину незвичайно глибокої свідомости громадських відносин, чутливої совісти й уваги до суспільних справ і болячок, що в звязку з науковими заслугами утворює світлий образ гармонії видатного вченого і людини в особі Ф. П. Фортунатова.

Матеріали і замітки.

Польська вірша про битву під Полтавою.

В літературі полтавської битви з 1709 р. чомусь не згадують про книжку, якої повний титул такий:

„Krotka Annotacya Seymow Warszawskich, Grodzieńskich, także Elekcyi y Koronacyi Najiaśnieyszych Krolów Ichmciow Polskich: Jana Kazimierza, Michała, Jana III, y Augusta II; tudzież za Panowania ich Kampaniy corocznie odprawionych; publicznieyszych dzieiow, y rewolucyi ab anno 1648 ad annum 1733. Zebrana Przez Franciszka na Pułaziach Pułaskiego, Podczaszego Woiewodztwa Podlaskiego, Pułkownika J. K. Mści y Rzeczypospolitey, Pisarża Woyskowego za buławy czterech Hetmanow Wielkich Koronnych, Kasztelanow Krakowskich. A post fata iego do druku podana przez Baltazara Pułaskiego Starostę Radenickiego. Roku Pańskiego 1740 w Lublinie w Drukarni J. K. M. Societatis Jesu“.

Від оборотної сторони 48 к. до першої сторони 54 к. займає у сій книжці „Opisanie generalnej batalii pod Pułtawą 27 Iuni 1709 przez Piotra Bolestę, zostającego w kancellaryi I. W. Imp. Sieniawskiego, Hetmana W. K. wojewody na ten czas bełzkiego, a potem kasztelana krakowskiego“.

По чий стороні були симпатії Петра Болести, видно з цього, що він був урядником канцелярії гетьмана Сінявського. Ще більше вимовним у сій справі є його панегірик, виданий з нагоди Полтавської побіди Петра Великого п. з. „Niesmiertelna pamięć rzadkiemu doczekana wiekowi przy waleczym imieniu wielkiego zwycięscy Najiasnieyszego y najpotężnieyszego Cara I. M. C. I. rossyiskiego nad Karolem XII, królem Szwedzkim, y całym woyskiem iego w generalney bataliey pod Połtawą 17 Iunii 1709 tryumfuiącego... wieszem domowym XV iulii roku tego ż ogłoszona“. Вістку про сей панегірик беру з книги Пекарського „Наука и литература при Петрѣ Великомъ“; чи є у якій польській бібліотеці, не знаю—польський бібліограф Бетрайхер не навів навіть заголовка його.

Та не вважаючи на те, що особиста сторонничість Болести могла відбити ся сторонничо в описі полтавського бою, не вважаючи й на те, що сама віршова форма не дуже надавала ся у Болести до докладности малюнку, все таки його „Opisanie“—се опис очевидця і в сім його деяка вартість. По віршованім описі є ще прозова замітка

Wnet druga dusza wstąpiła w soldaty,
 Że w sily, w męstwo, w odwagę bogaty
 Każdy z nich został. Aż tu pod Pułtawę
 Nadętą szwedzki król chciał przenieść sławę.
 Marsz hardzie trąba chrapliwa roznosi
 I batalią generalną głosi.

Nieustraszony wtem monarcha w pole
 Gdy śmieie wyjdzie i okryje role
 Odważnym szykiem, w korpusie piechota,
 Po skrzydłach jazda, jednaka ochota
 Wszystkim do boju; tu generałowie,
 Prości żołnierze, tu i hetmanowie,
 Tu sam monarcha żołnierzem i panem
 Stał w odworze odważnym hetmanem
 I animując ludzi przy swym boku
 Natarczywemu nie ustąpił kroku.

Jak jednym razem gdy się zacznie wrzawa
 Z dymów armatnych i piasków kurzawa,
 Tak właśnie jako między obłokami,
 Kiedy gorąca z zimnemi chmurami
 Zejdzie się chmura; o jakie postrzały
 Niebieskich armat i jak grybe wały
 Z chmur nieprzejrzanych, a wszystkie obłoki
 Straszliwe zewsząd wydają widoki.

Żeby zaś dobrą sprawą i porządkiem
 Szły wiersze moje, więc takim początkiem
 Stało się. Mila¹⁾ (gdy na tamtą stronę
 Swoim monarcha przeszedł na ochronę
 Worskły z obozem) stąd od Szwedów była,
 Gdzie się ostrożnie Moskwa rozłożyła,
 By nieprzyjaciel hardy i zuchwały
 Szwed ich nie napadł opuściwszy wały
 Pułtawskie. Zaczem w mocnym transzamencie.
 Oboz lokowan, by nie jak w odmencie,
 Lecz dobrym rządem ta się sprawa miała,
 Skąd jest nie mała monarchów pochwała,
 Bo i tysięczne wojska miliony
 Swej bez porządku nie mają ochrony.
 Xerxes, Daryusz i Cyrus nie mało
 Są za dokument, którym się dostało
 Zacno przegrać, że sile dufający
 Trzy miliony mniej wojska liczący
 Bez dyspozycyi i porządku byli
 I ich pobito lub i oni bili.

Zaczem chwalebna wojsku moskiewskiemu
 Dyspozycya i pewnie mądremu
 Oficerów przypisać rządowi,

¹⁾ Oboz za Worskłę przechodzi.

Że tym sposobem dogrzali Szwedowi.
Na prawym skrzydle ¹⁾ a między lasami
Kawalerya z swemi ređutami
Mądrze stanęła okolo obozu
I od Pułtawy i od Szanżarozu
Wszelką gotowość do atakowania
Nieprzyjaciela, równie do spotkania
Mający. Ale nieprzyjaciel chciwy
Tym nac uprzedził ²⁾, a tak natarczywy
Z całym obozem na kawaleryą
Napadł moskiewską. Ci infanteryą
Osobno mieli. Z furyą i zbroją
Szwed gościć poczał z większą stratą swoją
I już rozumiał, że wygrał skutecznie,
Już tryumfował, już oślep, bezpiecznie
Nacierał. Nasi skoro przy piechocie ³⁾
Stanęły, natychmiast w odwrocie
Był nieprzyjaciel i wzięwszy po boku
Dalej dopinać nie ważył się kroku.

Jako gdy w skałę uderzy głazową
Urwany kamień, a tu wnet gotową
Reperkussyą i wstręt duży bierze
Tak, że się w swojej zostać musi sferze.
I często dalej od odbicia meci
Niż kiedy spadły z wysokości leci.
Albo gdy kula o hartowną zbroję
Mocno uderzy, pewnie na staj troje
I dalej skaczy, a często swojemu
Atlecie szkodzi tak strzelającemu.

Jako prędko odpór wziął Szwed od mężnego
Moskala, w ten czas generała swego
W niewolą podał, Szlipenbach ⁴⁾ imieniem
Lewego skszydła ten był zagubieniem.
A wtem monarcha wiedząc, że jest więcy
W rezerwie Szwedów niz cztezy tysięcy,
Bo pod Pułtawą tam się oszańcował,
Gdzieby się potem snać rajterował.
Xiążę Mężykoff wziął Rencela z sobą,
Szwedzi xiążęcą zgubieni osobą
Ani na sukkurs tym nie pospieszyli,
Którzy w potszebie aktualnej byli.

Jaka roztropność, mądrość tryumfalna
Monarchy, gdy się okazya walna
Podała; wnetże na te i na owe
Strony obrotny; zaszczyt i gotowe

---

¹⁾ Prawe skrzydło.

²⁾ Szwed uprzedrzą.

³⁾ Naszych odpór przy piechocie.

⁴⁾ Szlipenbach gen. szwedzki w niewolą wzięty. Podjazd drugi pod Pułtawę.

Niesie obrony i miastu Pułtawie,
 Chcąc ją pszy dawnym wigorze i sławie
 Zostawić. Do ich więc skoro taboru
 Kilka tysięcy samego wyboru
 Xiążę Meżykoff bez zwłoki prowadzi
 I szykiem o nich bezpiecznie zawadzi,
 Wnet nieprzyjaciel pyszną fantazją
 Traci i serce i dawną furją.
 Tam przy rezerwie Rozen ¹⁾ komendował
 Generał szwedzki, gdzie się oszańcował
 Blizko Pułtawy, a inni do boju
 Z królem swym poszli aż ku Szanżaroju.
 Więc przełomany stracił ludzi więcy
 Od kawaleryi na cztery tysięcy.
 O jak szczęśliwie zbił ²⁾ w tak małej kwocie
 Xiążę Meżykoff i Rencel w obrocie
 Prędkim rycerskim i w inne przymioty
 Odważny będąc z żołnierskiej ochoty.
 Po tej akcji ³⁾ cnemu Rencelowi
 Xiążę komendę tak generałowi
 Sławnemu zdawszy, ady między wały
 Pułtawskie poszedł i w szaniec postrzały
 Szwedzki rychtował. I tak się sprawuje,
 Wnet do pułtawskich marsz szanćów gotuje ⁴⁾,
 Gdzie się Szwed Rozen generał znajdował
 Z trzema pułkami, gdy się rajterował
 Z pierwszej potyczki. Ten po małej broni
 Nieomieszkanie naszym się nakłoni ⁵⁾
 Iz ludźmi swemi jest w niewolą wzięty
 Juszy zaś żołnierz sprreczniejszy wycięty.
 Zdobyczy w szanćach znalazło się więcy,
 Na kilkanaście zostało tysięcy
 Stszelby i wozów, munderunku, koni,
 Spiżowych armat, jako ręcznej broni.

I te początki przed ostatnią zgudą
 Nieprzyjaciela, który prędką klubą
 Ujęty. Gdy car IMC linie
 Dwie wprowadzi ⁶⁾ a trzecią zakryje
 W retranszamencie, a korpus z piechoty
 Z armat i ręcznej umocni roboty
 I uformuje niezłamanym szykiem
 Flanki odważnym jazdy komunikiem.
 A pilne oko na te i na owe

¹⁾ Na Rożena napada.

²⁾ i zwyciężają.

³⁾ Tszeci podjezd do szanćów pod Pułtawę.

⁴⁾ w pogoń za Rożnem.

⁵⁾ Poddaje się.

⁶⁾ Szyk wojska moskiewskiego.

Strony obraca i komu gotowe
W jakim przypadku posiłki dać będzie,
Każdy generał przy swojej komendzie.
Jak rządca nawy z wysokiego styru
Przestrzegać musi szkodliwego wiru,
By nań napadszy okręt ocięzały
W drobne nie poszedł sztuki i kawały.
Albo na skryte przyszedszy trytony
Już by nie rychło dawać mu obrony.

Więc prawe skrzydło Baur ¹⁾ komenderował,
Bo Ren generał experymentował
W pierwszej akcji nie umknąwszy kroku
Postszalem kuli obrażon po boku.
Więcej go jednak niż rana bolalo
Że mu się pomścić tego nie dostało
Nad nieprzyjaznym; cięższa się zdawała
Rana, że mu bydz z innymi nie dała.

Jak gdy lwa kulą lub żeleźcem strzały
Z wysokiej strzelec umiarkuje skały,
Srodze się gniewa i tem irytuje,
Że adwersarza swego nie sprobuje.
Nie tak go boli lub śmiertelna rana,
Byle by była wet za wet oddana.
Lewym zaś skrzydłem xiąże komendował
Meżykoff ²⁾ gdzie go sam Bóg im darował,
Że się powrócił od pierwszej zabawy
Zdawszy komendę na marsz do Pułtawy.
Więc że osobą xiążącą stanąłeś,
Na siebie oko wojsk wnet pociągnąłeś,
Zacny Meżyku. A na wzór twej cnoty
Serca do boju i mężnej ochoty
Dosyc każdemu przybyło i śmieie
Szegł twym przykładem na nieprzyjaciele.
Korpus ³⁾ potężne i nieprzelamane
Żadnym insultem jest komendowane
Wysoką carską osobą. O jaka
Wszystkim do boju ochota jednaka!
I gdyby pewnie nie car komendował
Przed ordynansem, by się wysworował
Ochotnik prędki. Ale to mądrego
Monarchy słowa mało zgubić swego.
A mądrze woynę prowadzi tak, żeby
Zwycięzył razem, nie zgubił potszeby,
Bo nie chwalebna, kiedy po jednemu
W pole wybiega; a tak ku przedszemu
Zginieniu będzie; bo cnota, w jedności

¹⁾ Prawem skszydłem gen. Baur.

²⁾ Léwem x. Meżykow.

³⁾ Korpus car IMC komenderował.

Zawsze mocniejsza niżli w osobności.
Lub słaba trzcina jest niepszelamana,
Kiedy potężnie w jeden snop związana.

Szeremet hetman i inni zarazem
Sławni xiążęta męstwem i żelazem
Repnin odważny, odważny Halarty,
Beling z innymi generał lejtnanty
Od infanteryi. A artylerją
Bruz komendował swą perfekcją
W wojennej sztuce, armat rychtowaniu,
Granatów ręcznych i czosnków rzucaniu
Do bitwy pomógł. Ci generałowie
W korpusie byli cni komendatowie.

I tym sposobem jest uszykowany
Żołnierz potężny i ordynowany
Z rana do boju; tak się obie stronie
Szczерze uderzą, zóbopolne bronie
Znidą się wzajem: tu armatne grzmoty,
Tu nieustanne ręcznych sztrełb obroty,
Tu się zatrzyma bellonai skronie
Szyje uwieńczyć zwycięskiej koronie
Rozkaże. Ale wnet po małej chwili ¹⁾
Bo w pół godziny naszym poszczęścili
Wysokie nieba, gdy z pola żegnany
Szwed z ręcznej mocno stszelby postszelany
Tak, ze swą wszytkę tam infanterją
Stracił na placu, a kawaleryą
Jak bydło gnano do bliskiego lasu;
I tam pobita jako u larasu
Właśnie jak w matnią do kupy nagnana,
Mało co uszło, wszytka wystrzelana.
Więc w tej akcji na dziewięć tysięcy
Trupa liczono, a mało nie więcej
Niżeli cztery z piechot się poddało,
Konnych zaś z królem jak pouciekało
Wiele, niżej się dowiedzieć możemy,
Gdy nad Dniepr sporo za niemi zdążemy.
A na tшы mile wzdłuż i w popszek pole
Trupem zasłane, krwią skropione role
Koło Pułtawy; jako rynsztokami
Krew się sączyła do Woszszły brozdami.
Na trupie leżą, gęsto straszne trupy,
Jak jakie góry albo jak chałupy
Wzdęte: a doły i wielkie parowy
Trupem zrównane, a krwią do połowy
Spiełione. Takie zwycięstwo, którego
Ani wiek dawny ani podobnego

---

¹⁾ Naci zwycrężają.

Przyszły mieć będzie. I to przyznać może
Sam nieprzyjaciel, darowałeś, Boże,
Szczęściu monarchy, odwadze rycerza
Poznanej, sile wojskowej żołnierza.

Piper ¹⁾, marszałek najwyższy u dworu
Króla szwedzkiego i w wojsku honoru
Pierwszego Reyszeld hetman, generali
Rozen, Szlipenbach, Sztakielberk dostali
Ci się w niewolą. Ci generałowie
Kruz i Hamelton, wybór i wodzowie
Wojska szwedzkiego: Witemberg, Horn, Enszeld,
Apelgren, Frydrych, Pal, Henryk, Rybenszeld,
Sas, Adolff, Mode, Brunow, pułkownicy,
Julius Wragiel, teraz niewolnicy,
Johan Wehelmer, i są majorowie
Stryk, Brunow, Reyster, ci kapitanowie.
A wszystkich szarzy możesz mówić śmieie,
Ze ich w niewoli i tysiąc nie wiele.

I ta przez szczęście i dowody twoje,
Wielki monarcho, i potężne boje
Od wieków prawie nie praktykowana,
Cna wiktorya mężnie otszymana.
A hardość szwedzka, która zawsze chciała,
Aby na twojej była i mieszkata
Stolicy; aż tu z brzegu w Ukrainie
Cale zniszczała i ze wszystkim ginie.
Ta jest pamiątka, ta sława nie mała:
Puściwszy Szweda, wynieść mu nie dała
Potęgę twoją, według swojej woli
Został na Moskwie, ale w swej niewoli,
Monarcho, dając takowe dowody,
Ze był człowiekiem, a niech się przygody
Zawsze spodziewa, bo kogo wyniesie
Wzgórze fortuna, ten skutek odniesie
Ze ciężej padnie z Faetontem, ani
Zacno bogowie będą pszejednani,
Bo sprawiedliwej Bóg najwyższy stronie
Zawsze poszczęszcza i ma ją w ochronie.

Acz przy twej carskiej wysokiej osobie
Kto nie zwycięży, monarcha, gdy sobie
Pomyśli: ieżli Pan mój będąc panem,
A w każdej wojnie dowodnym hetmanem,
Czy nie mam i ja na te wszystkie boje
Rzucić się chętnie, łoige życie swoje?
I bez odwłoki takowym przykładem,
Wielki monarcho, i odważnym śladem
Každy się nadał, bo zaraz w te tropy
Padł niepszyjaciel pod zwycięskie stopy.

---

¹⁾ W niewolą wzięci.

Zecz czy się godzi, najjaśniejszy panie,
 Podczas tej bitwy w niebezpiecznym stanie
 Zostawać, gdzie twój kapelusz przesyty ¹⁾
 Kulą na głowie? A tem znamienity
 Zostałeś bardziej, monarcho, bo nieba
 Wiedzą, że ziemi ciebie jest potszeba
 Który nie tylko swe państwo piastujesz,
 Zecz is ąsiędzstwa bliskie konserwujesz.
 Ciebie, Mężyku, wojska ornamentcie,
 Zapomnieć trudno, bo w tamtym odmęcie
 Mocno stawając, trzy konie pod tobą,
 Mężyku, padły ²⁾, tyś swoją osobą
 Ochotnie mocno, spieszno przy piechocie
 Żadnego kroku lub w ciężkim obrocie
 Nie ustępując pszy swojej buławie
 W wiecznej pamiętnym być powinien sławie.
 Was nie zapomnę, gdyby mi kompasu
 Czas swój pozwolił i udzielił czasu
 Do wysławienia, mężowie,
 Cnych akcyi waszych cni oficerowie,
 Jakoż bym wczystkim dał pochwały swoje,
 Gdyby mi trudy wojskowe i boje
 Nie przeszkadzały, bo codzienne ruchy
 Na niepszyjaciół i różne rozruchy
 Bardziej wojenną ochotę wzniecają,
 Niż poetycznej Weny udzielają.
 Gdyż i tu u nas niepszyjaciel hardy
 Już się umyka i swe alabardy
 Za morze niesie za pomocą waszą,
 Którzy jak swoją rzecz tszymacie naszą.
 I pewnie wkrótce damy znać, że i my
 Spólnie jednego z wami, też bijemy.
 Acz dość wam sławy, dosyć pochwał wiele,
 Ze sami chwałą was niepszyjaciele.
 Tę uczyniwszy pochwałę, z Mężykiem ³⁾
 Idę ku Dniepru spieszno z Kommunikiem
 Za szwedzkim zbiegiem, który zpod Pułtawy
 Prędko umykał, aby mu pszeprawy
 Na bystrym Dniepsze wpszód nie ubieżono,
 Skąd by go pewnie dalej nie puszczo.
 Czemu by zabiegł książę, więc marszuje
 Dniem i nocą, a ów assekuruje
 Swoję ucieczkę przy mocnym fortelu ⁴⁾,
 Przy którym by się mógł lubo w niewielu
 Bronić potężnie, a jego tam więcej

¹⁾ Carowi Imci kapelusz pszetszelony.

²⁾ X. Mężyk za uciekającymi w pogoni.

³⁾ pod X. Mężykiem trzy konie zabite.

⁴⁾ Szwed przy fortelu.

Było niżej piętnaście tysięcy.
Bo niebotyczne podnad Dniepru skały
Mocno go zewsząd sobą opasały
I tylko bram naszym zostawiona
Z pszychodu, która y im otworzona
Do wejścia droga. Lecz jako jelenie,
Ggy ich w Dodońskim drapieżna rozżenie
Zesie bestye, błędni tylko w swoje
Dufają nogi, a jedną na troje
Myśl dziką dziela i prędszym są łupem,
Niżby odważnym poleć mieli trupem.
Jak tedy skoro pod Perewołoczną ¹⁾
Dognan przy Dniepsze drogą niepszewłoczną
Szwed, więc tem prędzej wojsko uszykuje
Książę Meżykoff i kommanderuje
Do niepszyjaciół ²⁾ aby się poddali,
Mówiąc, że jako wszyscy się dostali
Już w ręce nasze, tak padną zarazem
Na placu wszyscy, jeżeli się żelazem
Chcą bronić, nie dam kwatery i wzięci
Nie będą, ale od miecza wycięci.
Jak mogła wiele i jak przeraziła
Ta mowa Szwedów i cięższa im była,
Że tak się sami zamknęli, że ani
Tam ani sam, bo zewsząd opasani
Tu wodą z przodu, po bokach górami,
A moskiewskimi z tyłu najezdami.
Więc kommandator Levenhaupt ³⁾ Dykiera
Sze pułkownika, także Trauswetera
I generała Kregca, adjutanta
Duklasa z taką więc od Levenhaupta
Informacją jada, by prosili
O akkord i tem szczęściem z niewoli
Swoiem księżęcia. Ten kapituluje ⁴⁾
Z posłańcy jego i tak podpisuje
Ten akkord, aby Levenhaupt z drugimi
Broń odrzuciwszy z sztarzdarami swymi,
Z kotłami, bębny i z artyleryą,
Z wszystkim bagażem i z kawaleryą,
Która być mogła, poddał się swojemu
Zwycięzcy tak, że akkord zdradzieckiemu
Kozakowi ten służyć nie ma, ale
Według swych zasług weźmie płacą wcale.
Levenhaupt ⁵⁾ zaś tak, by officerowie
Według owej szarzy i kawalerowie
Przy zwykłej uczcie, a prości dragani

¹⁾ dognany pod Perewołoczną.

²⁾ X. posyła, aby się poddali.

³⁾ Generał szwedzki poschwo sprawia.

⁴⁾ Kapituluje.

⁵⁾ Z strony Levenhaupta.

Dobrym sposobem byli traktowani
 Na parol wzięci. A innym też żeby
 Officyerom wolno dla potrzeby
 Do domów jechać, bagaże i konie,
 Standary, kotły, pieniądze i bronie
 Zwycięzcy oddać, także Ukrainy
 Desertor ma być wydany i inny,
 Który zdradziecko wszedł do naszej strony,
 Nie ma mieć żadnej akkordem ochrony.
 Tem zakoczyli; jak wiele splendoru
 W dobrej monecie, jak wiele wyboru
 Szczerego złota, srebra łamanego,
 Co Polska miała, Sas, Prusy zacnego,
 Litwa, kościoły, zamki, miasta, dwory,
 Nie korzystował Szwed tymi splendory.
 A w tych się ręce to wszystko dostało,
 Chciwość i zdzierstwo których nie zmała.
 Tymczasem kiedy tak kapitulował
 Levenhaupt, szwedzki król się pszeprowował ¹⁾
 Przez Dniepr z Mazepą i w kilka set koni
 Uszedł. Generał Wołehoński w pogoni
 Z kawaleryą za nim z kozakami,
 Pszeprowawszy się z dwiema ich pułkami,
 Poszedł ochoczo, wnet po małej chwili
 W dzikim go polach z ludźmi dogonili.
 Dwieście na placu trupa, a nie mało
 Żywcem w niewolą naszym się dostało.
 Takim odwodem umknął się, żea ni
 Z Mazepą zdrajcą mogli być dognani.
 Dniem, noca w nogi spiesząc tak bez miary
 Z garścią drabantów uszedł aż w Tatary.

Подав Мих. Возняк.

Матеріали Архива Імператорського Російського Географічного Товариства з українознавства.

Зміст багатого архиву Імп. Рос. Географ. Товариства, який містить в собі величезний матеріал з етнографії Росії, уперше стає відомим широкій громадї з розпочатого Д. К. Зеленіним опису рукописів цього архива. До цього часу вийшов тільки перший випуск опису ²⁾, який захоплює матеріал з 13 губерній (від А до Е). В передмові д. Зеленін подає коротку історію вченого архива Імп. Рос. Геогр. т-ва, який склав ся з рукописів, що в різні часи були заслані до Товариства, як членами його, так і сторонніми особами. Велика частина рукописів

¹⁾ Król szwedzki ucieka.

²⁾ Описаніе рукописей Ученого Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Вып. I. П. 1914, X+483 стор.

(біля 2500) надіслано до Товариства між 1851—1853 роками, у відповідь на розіслану ним в 1847 році програму, яка запрошувала прихильників етнографії достарчати опису по певному пляну. В 1848 і 1849 роках видавали ся додаткові програми для дослідження внутрішньої торгівлі Росії й її клімата. Як каже д. Зеленін, рукописи, що вступили у відповідь на всі ці програми, складають головну й найціннішу частину всього теперішнього архива товариства. Частина матеріялу була використана в наукових працях з етнографії, частина видрукована цілком, але позостало ся ще багато непорушеного, особливого що-до питаннів зовнішнього побуту народів Росії і їхніх вірувань. „Сей матеріял тим цінніший“, зауважує автор опису, „що він зібраний здебільшого в середині минулого віку, коли побут народів Росії зберігав ще далеко більше старовини, ніж в наші часи“ (Передмова, ст. VI). Додамо до сього, що се дає змогу розглядати явища в їх зміні на протязі більше як 50 літ. Рукописи архива описані д. Зеленіним в тому самому порядку, в якому вони переховують ся в архиві, се б то в алфавитному порядку губерній, але і в межах рукописів, що стосують ся окремих губерній, д. Зеленін, як видно, додержуєть ся порядку рукописного катальога, що не завжди зручно, бо матеріяли з одного повіту або села, виходить, уміщують ся далеко один від другого. Певна річ, покажчик з часом направить сю хибу, але поки вона утруднює користування з опису. В опис увійшли всі ті рукописи, які значать ся в рукописних катальогах архива, але, на жаль, те що вступило пізнійше, не заведено ще до катальогів, а тому з них увійде до опису лиш небагато,—що передано було д. Зеленіну на перегляд редакційною комісією при Відділі Етнографії. Автор опису намічує собі таку програму характеристики кожного рукопису: 1) Зовнішній опис його; 2) оглав усього змісту рукопису; 3) особливо цінний матеріял рукописів етнографічного змісту маєть ся на меті переказувати; невеликі й малоцікаві рукописи д. Зеленін обіцяє вичерпувати настільки, щоб потім не було вже потреби звертати ся до них безпосередно. В загалі ж його опис становить собі метою—„дати дослідувачеві змогу вирішати питання, чи треба йому звертати ся до самого рукопису, і що саме він там знайде“ (ст. VIII).

В сій замітці ми торкнемо ся тільки того матеріялу Архива, якій стосуєть ся етнографії України, і при нагоді зазначимо, чи завжди опис д. Зеленіна досягає наміченої мети, даючи точне уявлення того, що можна знайти в певному рукописови.

Архив Товариства посідає цінні матеріали по українській етнографії, як тих губерній, де українці складають корінну людність, так і з тих, куди вони переселили ся порівняючи в недавні часи. Зібрані більш як 50 років тому сї матеріяли звичай, памяток народньої по-

етичної творчості, нарешті, самої мови в тих місцевостях, де українці являють ся зайшлою людністю; відомости сї можуть з другого боку вияснити походження деяких зявищ, які тепер існують тільки як пережитки минулого. В сьому своєрідна цінність старих записів, які не можна замінити хоча б і багатшими новими.

Деякі рукописи ¹⁾, які стосують ся *Астраханської* губернії, містять ряд цікавих відомостей про українців—переселенців. Частина авторів рукописів дає вказівки про часи появи в тій або іншій місцевості українців. Ранійше усього поселили ся вони, судячи по сих відомостях, в Астраханському повіті. Отже священик Чичанакський, описуючи в 1848 році село Абасинське недалеко Астрахані, зауважує, що воно „засновано 70 або й більше років тому українцями-чумаками, які часами приїздили сюди по сіль“ (ст. 74). Як видно, українські осадники виникали тут ще за Катерини II-ої, але найчастійше вказують на тридцять років, як на час приходу переселенців. Вони йшли сюди з Харківської й Вороніжської губерній. Не всі записи подають відомости про те, якою мовою говорять нащадки сих переселенців: ми не знаходимо їх, наприклад, в описові деяких сіл Єнотаєвського (ст. 60), Черноярського (ст. 69—70, 79, 80) і Астраханського повітів (ст. 85). Чи не міг би в такому випадку прийти на поміч читачеві д. Зелений і подати докладнійше про мову пісень, як що про се є в записах. Наприклад, в описі села Болхунського Черноярського повіту уміщено весільну пісню і щедрівку, з яких певно можна було витягти щось для характеристики мови людности сього села, якої нема в записові.

З деяких записів ми довідуємо ся, що одні переселенці встигли забути свою рідну мову і говорять по великоруськи—див. с. Абасинське і Хохлацьке Астраханського пов. (ст. 74, 93), інші „употребляють говоръ малоросійській, но съ отступленіями отъ него“,—див. с. Каменоярське Черноярського пов. (ст. 72), нарешті треті „говорять языкомъ малоросійскимъ обыкновеннымъ“,—див. с. Новонікольська того ж повіту (ст. 79). Найчастійше автори обмежують ся зазначенням кількох українських слів з мови людности.—Див. с. Селітрено Єнотаєвського пов. (ст. 76), с. Цадинське Черноярського пов. (ст. 78), с. Вязовське там же (ст. 83).

Майже всі записи хоча коротко кажуть про зовнішній побут українських переселенців, описуючи їхні хати, одягу, иноді заняття. Але є села з мішаною людністю, серед якої українці складають лише частину, тимчасом опис подаєть ся сумарний, і витягти матеріял, який стосуєть ся українців, дуже важко (див. № 20, 43, 50, 53, 58).

¹⁾ №№ 19, 29, 30, 33, 34, 39, 33, 45, 46, 47, 50, 53, 58, 86. Тут описані повіти: Єнотаєвський, Черноярський і Астраханський.

Така система запису зменшує вагу багатьох рукописів, в тому числі й таких, що малюють досить докладно народні звичаї. Цікавий опис весільних звичаїв знаходимо в рукописах № 29 і 47: обидва описують одне й те саме село, другий тільки трохи доповнює перший. Тут людина виключно українська, але ось відомости про село Каменоярське (№ 33), з мішаним складом людности: тут і мордва, і великоруси й українці. В оглаві рукопису д. Зеленін мість рубрику—„дещо про весілля“ (ст. 73), вказівка дуже невизначна, щоб гадати про те, що можна знайти в цьому записови, і де якої частини людности він належить. Деякий матеріал для характеристики похоронних звичаїв знаходимо в рукописах №№ 29, 47, 75, 86. Тут зустрічають ся цікаві риси, які характеризують народні погляди на смерть, що уявляється в образі живої істоти. В селі Новонікольському Черноярського пов. (ст. 79—80), де, між иншим, зазначено збереження „обыкновенного малоросійського языка“, існує такий звичай: „коли священник приходить до слабого для сповіді, то домашні кладуть на стіл ніж для того, щоб смерть, яка прийшла з священником, налякавшись ножа тікала б од слабого“. Такою ж живою істотою в народній уяві є й душа. В селі Новонікольському біля конаючого ставлять шклянку води, щоб душа вмила ся (№ 45)¹⁾; в селі Болхунському того ж повіту вірять, що душа помершого три доби пересиджує „на покуті“, на вікні ставлять на ці три дні воду, щоб душа пила її (№ 29).

Обряди, звязані з хрестинами, ніде не описані, тільки в рукопису № 29—коротка згадка про те, що дитину перед хрещенням кладуть на кожух, посланий на підлозі. В рук. № 19 сказано, що се робить ся після хрестин, щоб дитина була багата. Одначе, тут сей звичай може бути й великоруським. В рукописах № 33 і 53 наводять ся ще широко розповсюднена прикмета, по якій ворожать, чи буде жити дитина (плаваючий віск), але як ми вже вказували, в сих рукописах подають ся сумарні відомости про обряди всієї мішаної людности. Тільки в одному рукописови № 29 (див. також № 48) маємо опис різдвяної вечері (також № 46), обрядів, які виконують під водохрища й у Великий Четвер.

Пам'ятки народньої словесности представлені в записах Астраханської губернії дуже слабо. В селі Болхунах (№ 29 і 47) записані одна шедрівка і пять весільних пісень, анекдот про москаля, розказаний по російськи і розмова пана з українцем (№ 47); про мову останнього д. Зеленін, на жаль, не дає відомостей. В селі Новонікольському Черноярського повіту записані дві українські загадки й байка

¹⁾ Те саме читаємо в рукопису № 19—20, але в селі Пришибинському живуть і великоруси, тимчасом не зазначено, в кого існує сей звичай.

(№ 45), в селі Цацинському того ж повіта—41 приказка, але по досадній недбалості д. Зеленіна знову не зазначено, кому вони належать, тимчасом в сьому селі давні мешканці — великоруси, нові—українці.

Щоб вичерпати весь матеріал з записів Астраханської губернії згадаємо ще, що в селі Селітреному Енотаївського повіту (№ 39), де живе багато великорусів, останні, по словам автора, „дражнять українців—хохлами і мазепами“.

В *Бесарабський* губернії старі матеріали дають відомости про українців - пересельців тільки в Акерманському і Сорокському повітах. Рукопис № 5 повідомляє, що акерманські українці, зовнішній побут котрих тут описаний,—втікачі з Київщини й Поділля, міщане говорять по московськи, а хлібороби по українськи з деякими місцевими словами. Рукопис № 8 подає, що в Сорокському повіті живуть молдавани і „зашедшіє со времени присоединения Бессарабии къ Россіи по 1828 годъ изъ Подольской губернии и Австрійской Галиціи в рядъ малороссіянь, называемые въ общенародіи хохлами“ (ст. 106). Останні вміють говорити і по молдаванськи. Далі йде сумарний опис побуту й звичаїв тих і других.

Слідкуючи за порядком викладу д. Зеленіна, ми звертаємо ся тепер до рукописів, що стосують ся *Волинської* губернії, де українці складають головну масу корінної людности. Багатством матеріалу для української етнографії ся частина архиву значно переважає, як і слід було сподівати ся, всі попередні ¹⁾. Порівнюючи не велике місце в ній одведене описови зовнішнього побуту людности, який знаходимо тільки в чотирьох рукописах (№ 9, 14, 17, 18). Що-до українців—мешканців села Дідковець Житомирського повіту (№ 17) є історична справка: де хто з них веде свій родовід од старих українських козаків, що переселили ся сюди через особливі історичні обставини. Автор рукопису нахоплюєть ся до думки вважати їх за пересельців з старого Запорожя й його околиць (ст. 318). Головний зміст рукописів Волинської губернії складають записи памяток народньої творчости.

Кілька колядок читаємо в простонародньому поліському календареві (№ 6), автор якого священик с. Яполоти Ровен. пов. в 1854 р. пише про них: „таких колядок бачив я цілу книгу, видруковану ще в Уніятській Почаївській друкарні; тепер тільки подекуди вони існують в писаних зшитках“ (ст. 178). Видно тут ми маємо відгук писаної традиції, але в тому ж календарі записано пісні, які д. Зеленін нази-

¹⁾ Сюди належать рукописи №№ 4, 6—18, які дають матеріал з повітів Новгородволинського, Заславського, Луцького, Кременецького, Житомирського, Острожського, Ровенського, Овруцького. Рукописи з 1847 до 1896 р., більшість—1854 р., деякі не датовані.

ває „другого рода коляды“, мабуть устного походження? З двох тут же наведених щедрівок одна, по словам автора рукопису, так само як і колядки „на чисто славяскомъ нарѣчїи“, зложені за часів унії в Почаївській лаврі ієромонахом чина св. Василя Великого (ст. 379). Пять колядок і дві щедрівки знаходять ся в рукопису № 15 з Острожського повіту.

Докладний опис селянського весілля з записом пісень містить рукопис № 10 з Луцького пов. (1896 р.). В селі Лопушному Кременецького пов. (№ 11) записано 36 весільних пісень. Шкода, що д. Зеленін не дає від себе хоча б самих загальних уваг про мову пісень: людина Волині далеко не одностайна, і цікаво було б знати в кожному окремому випадкові, чи ми маємо до діла з чисто українськими піснями в певному рукописови?

Велике число пісень містить ся в рукописах без всякого групування їх по змісту. В селі Лопушному Кременецького пов. (№ 11) записана 191 пісня, в м. Краснополі Житомирського пов.—21 (№ 13), в Острожському повіті — 5 пісень (№ 15). Д-ій Зеленін не дає, на жаль, ніяких відомостей про те, на скільки ці збірники пісень використані в існуючій науковій літературі. Не менш повно представлені приказки і поговірки Волинської губ. Ними заповнений весь рукопис № 4; частина цього матеріалу повторюєть ся в рук. № 15, який належить тому ж таки авторови, котрий обмежуєть ся в останній праці приказками, що вживають ся в Острожському повіті. Збірку українських приказок уявляє рукопис № 7; біля 260 номерів записано в місті Новоградволинському і його повіті (№ 8). Загадки знаходимо тільки в одному рукописови Острожського повіту (№ 65).

Цілий ряд різноманітних казок і оповідань, записаних на Волині і в Минському Поліссі, уміщено в рукописови № 12, але через брак відомостей про їхню мову, ми не можемо цілком певно зарахувати їх до українських матеріалів. Неясно також, якій частині Волинської губ. належать цікаві відомости з народньої медицини, замовлення проти хвороб, занесені в той же рукопис.

Зазначений вище простонародний поліський календар (№ 6) мість реєстр свят з поділом їх на великі й малі і з описом звязаних з ними обрядів.

Замітну перевагу матеріалу з народної словесности спостерігаємо і в рукописах *Вороніжської* губ. ¹⁾. На сій території ми знову бачимо стрічу українців з великорусами, яка часами приводить до

¹⁾ До укр. етнографії належать рукописи: №№ 5, 6, 8, 9, 11, 17, 19, 22, 27, 30, 32, 35, 43, 54, 56, 62, 68, 72. Матеріал взято з повітів Бирюцького, Богучарського, Валуйського, Острогожського, Коротожського, Бобровського й Павловського.

повного їх зілляння: українці потроху забувають свою рідну мову і звичаї. Так з огляду Бирюцького повіту 1850-х років (№ 6) довідуємося, що „в найбільшій чистоті збереглися українці в Алексіївських маєтках гр. Шереметєва: у них одежа й мова ще українські; по других місцях мова й побут українців дуже змінилися. Інший автор, описуючи г. Бирюч і його околиці (№ 32), дає цікаві відомости про відносини між українцями і великорусами: „мова українська змішана а московською тут через те, що недалеко живуть великоруси: торговля і промислові звязки між тими й другими тісні, буває так, що й родичаються: своїх дочок, що засиділись у дівках „з браком“ українці віддають за великорусів, але самі ніколи не женяться з московками: „хоч вони й гарні, та московки — борщу не уміють зварити“ (ст. 368).

У Валуйського повіті 1849 р. (№ 22) „прикмети української вимови з часом починають уже одмінятися, і українці пишаються тим, що чисто говорять по московськи,“—зауважує автор рукопису.

Иноді спосіб переказу д. Зеленіна змісту рукопису вносить неясність в наше розуміння: він подає оглав, чого не завжди буває досить, бо незвісно, що під ним криється, наприклад, в описови міста Валук (№ 9) показана рубрика „разговоръ мѣстныхъ малоросіянъ“. Який же він? Або в опису слободи Уразової (№ 54) читаємо: „языкъ“ та й тільки, а при такому скороченні нема змоги скласти собі уявлення про те, що можна знайти в певному рукописови, а се входить у завдання д. Зеленіна.

Опис зовнішнього побуту українців Вороніжської губ. знаходимо в рукописах №№ 9, 19, 22, 27, 28, 32, 54, 62, 72, але значно більше уваги уділено авторами народним обрядам і народній поезії. Більша частина рукопису № 5 занята описом весілля і звязаним з ним пісень (№ 32). Група весільних пісень, записаних в слободі Алферовці є в рукописи № 11. В описови слободи Уразової (№ 54)—докладне оповідання про весільну церемонію і цілий ряд пісень, що належать до неї. В рук. № 72 з Павловського пов. описаний тільки самий обряд.

Колядки і щедрівки і супровідні їм обряди описані по матеріалами Валуйського пов. (№ 5, 54), Бобровського (№ 62) і Павловського (№ 42), при чому в останньому пісні не записані.

Збірники пісень різноманітного змісту містяться в рукописах № 11 (46 пісень), № 56 (14 пісень). Коли ми додамо ще сюди 25 загадок з рукопису № 11, то сим буде вичерпано весь матеріал з укр. народній поезії. Уміщені в тому ж рукописови духовні вірші, хоча й записані в українській місцевості, але співаються там, по словам їх збірача д. Лебедева, „на чисто русскомъ языкѣ“, і тому особливого інтересу не мають.

Самі короткі відомости дають ся про похоронні звичаї,—див. № 32; загальні уваги про хрестини з сього рукопису доповнюють ся з знайомим уже нам по описови Астрах. губ. звичаєм — класти дитину на кожух.

До всіх цих матеріалів, що характеризують українську людність Вороніжчини, треба додати записані тут же численні анекдоти „о хохлахъ“,—або вони кидають яскраве світло на взаємні відносини двох галузів руського народу, що встановили ся проміж ними при тісних обопільних взаєминах. Сі анекдоти записані в ріжних пунктах Вороніжської губ. (див. № 11, 32, 68), особливо заселених українцями. Не можна не зауважити, що найчастійше висміваєть ся „хохол“, який понав у город, де все здаєть ся йому новим і незрозумілим: цікавість, людини яка опинила ся в незнайомій обстанові, часто становить ся в смішне становище, яке й служить предметом глузування.

Матеріали, які відносять ся до *Гродненської* губ., взагалі не численні, а в українській етнографії стосують ся тільки три рукописи, та й то не напевно, бо відомостей про мову в них або зовсім немає (№ 9 і 10), або вони занадто непевні, як от в рукописови № 7 з Кобринського пов., автор якого пише, що мова „похожа на українську“. На жаль, д. Зеленін не робить з свого боку ніяких додатків до сього питання, і читачеві приходить ся гадати про мову на підставі початкових слів пісень, уміщених в рукописах. Усі три рукописи, які на сій підставі можна зарахувати до українських, дають матеріал з Кобринського пов. Рук. № 7 з м. Хомек, який описує зовнішній побут і звичаї його мешканців, особливо докладно малює весілля з його піснями. Тут же уміщено кілька приказок і загадок. Рук. № 9 з Мотоля дає деякі історичні відомости про мешканців сього містечка. До прилучення до Росії мотоляне не мали міщанських прав, які уперше надала їм польська королева Бона, а з початку царювання Катерини II рахують ся державними селянами. У містечку зберегли ся привилеї од семи польських королів. В рукопису є цікавий опис місцевих звичаїв, вірувань, докладний опис весілля і збірка пісень. Окрім весільних маємо 43 пісні з нотами, поділені на три розділи: 1) релігійні, 2) пристосовані до доби року і 3) семейні. Текст перших, як каже автор, узятий з почаївського Богогласника, а мотиви належать місцевим селянам. Рук. № 10 містить виключно збірку пісень. Загальне число їх 80, з них до 12 додано ноти. Пісні не подібні по змісту, ні по мові, тим часом деякі з їх (№№ 19—26, 27—30, 33, 43, 61, 62), судячи по наведеним початковим словам, уявляють з себе зразки великоруських народніх пісень. Зостаєть ся ще раз пожалкувати, що д. Зеленін не дає ніяких пояснень, переказуючи рукописи.

Серед матеріалів *Донської* області є, хоча й небагато, рукопи-

сів, що стосують ся місцевих українців—переселенців (див. №№ 3, 4, 6 XIII. 5 з Хоцерського і Донецького округів, з слободи Орловки Салської і з Ростовського повіту), які приходили сюди з пол. XVIII в. з Вороніж., Полтав., Київської й Харків. губерній. Мова, судячи по короткій характеристиці її, зберігала ся в 1850-х роках, до яких належать рукописи, в досить чистому вигляді. Короткий опис зовнішнього побуту вкраїнців складає зміст усіх рукописів, тільки в № 6 є самі загальні відомости про весільний обряд. В рукописови № 4 записано 4 пісні, в рук. № 6—казка про Івашка і відьом, приказка, дві загадки, колядка і щедрівка. Як ні вбогі взагалі матеріали з Донщини, але все ж ми здибали один анекдот про москаля й українця (№ 11), що повстав, певна річ, як результат зустрічі їх в щоденному житті.

Рукописи *Катеринославської* губернії (див. №№ 2, 3, 4, 6, 8 і 12 з Павлоградського, Славяносербського й Верхнедніпровського повітів) дуже блідо малюють місцевих українців, що почасти переселили ся з Полтавщини й Чернігівщини. Головне місце в записах одведене змалюванню зовнішнього побуту; рукописи №№ 2 і 4 описують весілля, з них особливий інтерес має № 4 з Верхнедніпр. пов., де деякі подробиці весільного ритуалу нагадують астраханців (див. 75 з рук. Астр. губ.). Взагалі сей рукопис дає більш докладні відомости про побут і звичаї місцевого люду, торкаючись між иншим росповсюдених серед них забобонів; цікава одмічена автором у 1848 р. віра в відьом: коли довго немає дощу, то шукають відьму, яка „встає у до-світа і збирає в глечик зорі“, а знайшовши купають її в річці.

Цікаві для історії мови рукописи № 8 і 12 з 1850 і 1851 р. які містять словники вкраїнських слів, записаних у Катеринославщині.

Зразків народньої словесности немає в згаданих рукописах, але сліди взаємного глузування українців і великорусів маємо й тут: в рук. № 4 зазначена рубрика—„глузуване з москалів“, у рук. № 6 є два анекдоти „про характер хохлів“

Ми вичерпали весь матеріал, що стосується укр. етнографії, який ввійшов до першої книги опису д. Зеленіна. Певна річ, навіть не звертаючись до самих рукописів, на підставі характеристики, яку подає в своїм описі д. Зеленін, ми можемо зазначити, що часом уваги авторів визначають ся наївністю, дуже з багатьох поглядів вони далекі од тих вимог, які може ставити до таких записів сучасна етнографія; але за те матеріал, який там є, як ми вже вище зазначили, має свою цінність. Він подає у високій мірі цікаве доповнення до наших сучасних відомостей про ті самі місцевости, і з сього боку завжди зостанеть ся незамінним для дослідувача.

В. А.

Українське „з ай в и й“.

Наскільки мені відомо, на се слово ще ні разу не звертали уваги етимолоґи, а тим часом воно має чималий інтерес вже й як надзвичайно точна семасіолоґічна паралель до рос. *лишний*, а значить і взагалі до словянського *lichъ*. Останнє, як відомо, повстало від основи **leikso-* і спершу значило— „той що лишив ся“, „оставшійся“; пор. литов. *lėkū* „лишаю“, грецьке *λοικός* „останній, остальной“ та инше. Цілком можливо, що з значіння „той що лишив ся“ розвилось значіння рос. „лишний“ і в укр. „зайвий“. Адже се слово не можна відділяти від того самого коріня **ghe(i)-* „лишати, кидати“, від якого склали ся, напр., ст.-інд. *hiyate* „кидається, лишається“, ав. *zagaiti* „лишає“, потім ст.-інд. *jahati* „лишає“, гр. *ῥαζω* „поступаюся“ (із *ῥα-δ-ιω*) та инше (пор. Uhlenbeck, Ai. EW. 99; Prellwitz², EW. 500). Український прикметник рiзниться від сих слів тільки висшим ступінем свого коріня **ghoi-*. Що ж до суфікса, то як показують великоруські діалект. (курс., ворон.) *зйевый* і *зйивый* „запасний, зайвий“, він мав спершу звучати як *ьвъ*. Отже, *zaj-evъ* стоїть в такому відношенню до *za(j)-ivъ*, як *достој-енъ*—до *до-сто(j)-инъ*.

Не закінченнє сеї замітки нагадаю, що *Persson* в своєму новому прекрасному трактаті „Beitraege zur indogermanischen Wortforschung“ 698, 708 не вважає можливим відділяти корінь **ghei-* „лишати“ (власне „класти в порожнє місце) від відомого коріня **ghei-* „зіхати“, рос. „зіять“¹⁾.

Г. І.

---

¹⁾ З технічних причин ми не могли визначити в сій замітці ні палатальності голосника *gh* в корінях **ghei-* і **ghoi-*, ні довжини їх голосників *e* і *o*; лишились не визначеними також довжина другого *a* в ст.-інд. *jahati* і ав. *zagaiti* і довжина *i* і *e* в ст.-інд. *hiyate*.

Критика, рецензії, обговорення.

В. К. Лукомській и В. Л. Модзалевській. *Малороссійській гербовникъ съ рисунками Егора Нарбута. Изданіе Черниговскаго дворянства. Спб. 1914. стр. XXV+214+табл. II+табл. LXVIII+стр. 12 in 8.*

Великий старанно виданий том розпочинаєть ся двома вступними статями, що належать В. Лукомському й В. Модзалевському. Вони подають коротенький нарис розвитку української геральдики, вясняють мету видання, знайомлять з його джерелами й методом роботи. Далі йде самий Гербовникъ, який складаєть ся з алфавитного реєстру шляхетських родів та опису їх гербів з вказівками на відповідну літературу й таблиць з репродукцією самих гербів.

Перед видавцями стояла неабияка робота. Треба було порозшукувати герби, вясняти їх походженне й склад, описати й нарешті зарисувати.

Джерела були розкидані—доводило ся брати матеріал з архиву Черниговського депутатського зібрання, музею Тарновського, Чернігівської архивної комісії та де яких приватних зібрань. Й коли для частини роботи—гербів найвисше затверджених й гербів польських— автори мали певних керовників в „Общемъ гербовникѣ дворянскихъ родовъ“ та въ книзі Чарнецького „Herbarz polski“,—то для решти й то найцікавійшої їм доводило ся користувати ся „сборникомъ гербовъ малороссійскаго дворянства“, тим що знаходило ся по музеях на малюнках то що, та ще печатками.

Матеріал, не зважаючи на те що цікавість до геральдики прокинула ся на Україні ще XVIII в. й наші видавці мали поміж иньшими попередниками почасти Лазаревського й Милорадовича, матеріал мало досліджений, хоч великий. Бо хоч українське дворянство, що по походженню ділить ся на три нерівні групи—маленькі з нащадків стародавньої шляхти, та зайдів з чужини,—та велику нащадків козацької старшини, що вибила ся з народньої маси, хоч це дворянство й надто молоде, а проте воно богате на герби. Одбив ся тут з одного боку вплив заходу, а з другого безперечно допомогло новонародженій старшині в її заходах швидче вибити ся в пани й близьке та знайоме джерело—герби польські. Проте вже дуже давно помічаєть ся серед

ної бажанні творити свої оригінальні герби,—спочатку дуже вбогі елементами (здебільшого комбінації меча, стріли, серця й хреста) й прості що до композиції, з часом набувають характер вповні викінчених й оригінальних родових гербів, по яким можна скласти собі представлення про *самобутню українську геральдику*.

Цій самобутній українській геральдиці присвячена остання частина книжки—„гербы малоросійські“. І тут її найбільша вага й цікавість. Хоч і попередні розділи стоять з нею в тісному звязку й мають своє значіння,—поскілки один — герби польські—дає можливість вивчити деякі джерела нашої геральдики, а другий—„гербы пожалованные“—в тих чи інших елементах (хоч би щитодержателі чи що) носить на собі вже певні сліди її впливів.

На жаль заголовки книжки трохи вузчій, ніж її зміст,—бо вона охоплює не всі „малоросійські“ герби, а тільки Черниговські. Той утилітарний характер, який накладає на книжку бажання авторів „дати матеріал і для тих осіб, що захотіли б з часом довести своє право на дворянство, мають свої герби й походять од представників козацької старшини“, ледве чи в інтересах науки. Чи не на шкоду їй, науці—і той загальний кортуш „в стилі українського бароко XVII віку“, яким оздоблено всі герби останньої частини. Хоч той трафарет значно, звісно полегшив видання, але строго наукова репродукція українських гербів, як визнають і самі автори, найбільш бажана для науки.

По за тим всім книжка відповідає певній потребі й має своє значіння. Видані герби дають типові ілюстрації до змагань старшини одрізнити ся од простого люду й здобути дворянство; історики побуту пощастить запевне знайти тут де які цікаві риси колишнього життя. Далі майбутні дослідники знайдуть в старанно зібраних, докладно описаних і художньо виданих дд. Лукомським, Модзалевським та Нарбутом гербах багатий матеріал для української геральдики.

Доводить ся наприкінці зазначити ще одну характерну рису, на яку звертає увагу нашу „Малоросійській гербовникъ“. Якої б сторони нашого минулого і з яких би мотивів—хоч би й практичних—ми не торкнули ся, повсюди доводить ся зустрічати недосліджений матеріал—не тільки багатий та різноманітний, а найголовніше—оригінальний, самобутній....

Так і тут, хоч і як змагала ся козацька старшина зрівняти ся з московським дворянством, та всеж її в зовсім окрему групу „Малоросійського дворянства“ виділяють не тільки походження і склад, але навіть зовнішні емблеми—герби, що своєю оригінальністю дають змогу авторам говорити „про самобутню українську геральдику“.

Перед нами ще одна нива для української науки, дослідом якої попередні покоління лишили таку багату спадщину.... **С. В.**

Jan Kápras. *Právní dějiny zemí koruny české. Díl II: Dějiny státního zřízení. Část I: Doba předbělohorská. V Praze. 1913. Stron. 540.*

З приємністю подаємо українським читальникам звістку про значну працю молодого чеського історика права, яка має загальний інтерес.

Чеська історія права виробила ся тільки коло півстоліття тому— з того часу, як в Австро-Угорщині заведений був конституційний устрій життя. Натурально, що вона почала ся монографічними працями і те, що з початку треба було розібрати ся в джерелах права та в діях державного права та конституційного. Коло таких почесних істориків, як Палацький, Томек, Брандль, Калоусек та інші, з юристів першим був Герменерільд Іречек, який заложив солідні основи задля збудовання історії чеського права. Після його історію чеського права випустив Яромір Челяковський, перший професор історії чеського права у чеському університеті. Межи його працями ми маємо цілий ряд знаменитих монографій про чеське право, найголовнійш про діла мійського права. Челяковський теж перший написав історію чеських юридичних документів і історію чеського державного права. Ся його праця вийшла попереду у 1892 р. у Науковому словнику Оттовім (під словом Чехи), а потім і в особливому виданню. Вже з цього видно, що для Словника повинен був Челяковський обмежити ся правом саме тільки в королівстві чеськім; менше звертав він уваги через се на чеське право на Мораві і в других землях старої чеської держава.

Другою спробою дати цілий огляд історії джерел чеського права, а також історії державного управління чеської держави являєть ся праця проф. Яна Капраса, другого професора історії чеського права в чеськім університеті. Капрас досі займав ся то історією особистого (приватного) права чеського, то історією права в Шльонську, почасти язовими справами в чеських землях і другими питаннями. Теперішня головна праця Капраса виходить синтезом всього того, що досі стало відомо з історії чеського державного і адміністраційного права.

От-же Капрас обмежив себе у своїй праці розглядом джерел та історії державно-адміністраційного права чеських земель. Полегчило його працю те, що мав він доброго попередника. В своїй праці він розглядає розвій права не тільки чеського, але й права в сусідніх Моравії, Шльонську і в Лужицьких землях. Через се його книга виходить не тільки цікава, але й великоцінна.

Праця Капраса заснована на джерелах значної літератури чеської та иноязичної, головнійше німецької, і має тим більшу цінність, що на кожний предмет, про який іде річ, показана вся чисто література, яка його тичеть ся. Книга Капраса дуже велика; поділяєть ся вона на два поділи. Перший присвячений юридичнім джерелам. Дру-

гій, в скільки раз більший, буде складати ся з двох частин. Досі вийшла перша частина сього другого поділу (на 540 сторінок), у якій розповідаєть ся про державне й адміністративне право чеської держави за часи добілогорські (до року 1620). Друга частина, яку автор готує до друку буде розповідати про часи післябілогорські.

Зміст першої частини другого поділу (díl II) має такі глави: Перший період (князівська доба) до XIII століття (про початок держави чеської, про відносини його до держави німецької, про обивательство, господарство та колонізацію, про ремесла, промисли й торгівлю, про князя, про княжий двір, княжу раду, двірську (замкову) організацію, про родини, роди, села, суди, військо, фінансові справи, церковні справи, про старіші юридичні відносини в Лужицях та Шльонську. Другий період (витворенне конституційної держави): I. Земля й люде, II. Держава, III. Управління чеської корони. Третій період (Конституційна держава)—розділяєть ся подібно тому як і в другому періоді.

K. Kadlec.

Ivan Strohal. *Pravna povijest dalmatinskih gradova. Dio I, Osnovke razvitku pravne povijesti dalmatinskih gradova. U Zagrebu 1913.*

За останніх, скілька років Південно-словянська Академія у Загребу проявляє дуже велику діяльність по виданню наукових розправ. До найпрацьовитіших членів Академії належить доцент загребського університету Іван Строгал, хоча й романіст по своїй службі університетській, алеж по головнійшій діяльності своїй літературній—славист. Особливо відомі його праці, присвячені праву власности та питанню про задругу. По сьому останньому питанню автор перейшов до поглядів Пейскера, який старав ся доказати, що південно-словянська задруга—зовсім не стародавня установа, а зявила ся лише за останніх часів.

Строгал в знищенні старовини задруги йде ще далі, ніж сам Пейскер. Він хотів би довести, що задруга й не могла повстати в старих добах. Колективна власність виникла по Строгалу в пізнійші часи. Перша форма, в якій чоловік виявив своє право власности на нерухоме майно, була власність індивідуальна.

Найхарактернійша риса Строгала та, що він не доймає віри словянським авторитетам. Це можна бачити в його найновіших працях, в яких він полемізує головніше з Костантином Іречком, Володимиром Мажуранічем, а також з Рачким та Ягічем. У першому томі правової історії далматських міст д. Строгал розбірає важнійші справи не тільки хорватської історії, а й взагалі усєї славістики.

В передмові письменник викладає, як виникла його праця. Розглядаючи поодинокі статуты далматських міст, він переконав ся, що

чимало справ з тих статутів не можна в'яснити по теперішньому розумінню громадянського ладу на Далматському березі—з того часу, коли Хорвати зайняли і оселили сю землю. Через те автор почав розчувати такі предмети, які або зовсім не належать до правової історії, або тільки частково належать до неї. Особливо розбірав він такі питання: чи вдержали ся в далматських містах побут і традиція дохорватських часів; далі—які люде осіли в тих містах, який був їхній культурний та правовий побут; як стало ся, що мійське обивательство перевернуло ся в представників иншого народа, ніж сільське обивательство; як в деяких містах зявило ся дві верстви народа що до національності та самопізнання; як позамійська аристократія перестала мати хоч-би який звязок з мійською аристократією.

Перший том праці Строгала має сім розділів. У першому розділі автор розповідає про знищення римських міст у Далмації. Римське обивательство далматських міст розоряло ся вже од гунських та остготських нападів на Далмацію, а до кінця знищено ся од надходу Хорватів, так що цілих два століття не маємо ніяких документів з Далмації. І дальші часи Східно-римські цісарі не мали ніякої влади над Далмацією; не можна довіряти тому, що про сю владу розповідає Костантия Порфіророджений: багато твержень його розбито. В VII столітті про Далмацію піклували ся не Східно-римські цісарі, а тільки римські папи. Балачки—ніби в далматських містах задержали ся Римляне—пусті вигадки. Строгал доказує, як були знищені поодинокі римські міста в Далмації.

В другому розділі своєї праці автор розказує, як Хорвати закладали в Далмації нові міста. Сі приморські міста починають тут з'являти ся з початку IX століття. Тоді Хорвати були вже так сильні, що мали свій морський флот, займали ся морським розбійництвом і присилювали Венеціанців платити їм дань. Проти Іречка Строгал доказує, що про хорватське населення далматських міст свідчать не тільки назвища мійських урядників та мійського обивательства. Автор розслідує міста Задер, Спліт, Дубровник, Трогір, Крк, Озор, Шібеник і инш. Романами, Латинами називали ся ті, хто ходили до латинської церкви і розуміли латину, але-ж то конче були хорвати, а ніяк не римляне. А коли у тих містах і були де-хто з італійців, то се були чужоземці.

В третім розділі автор займаєть ся далматською мовою. Тут він доказує, що тая мова була словянська, а ніколи не романська, та що й взагалі в Далмації не було ніякої говірки романської.

Четвертий розділ має заголовок „Правовий стан“ у хорватів після осадження ними Далмації. В загальній частині письменник розбірає справу колективізму взагалі в правовому ладі і заперечує, що-б такий колективізм був можливий. Старий період знає тільки деспотизм

та анархію (автор держить ся, як видко, Пейскера: то єдиний його „словянський“ авторитет). Переходить далі він до хорватської родини. По його розумінню то тільки байка, що Хорвати в старовину знали задружний устрій: старовина не знає задруги; там ми стрічаємо ся з індивідуальною власністю, з родиною, в якій батько має необмежене власницьке право і т. д. Однак Строгал не дає тут нічого нового. Як і в інших працях своїх він хоче поставити свою думку на добрі підвалини, але ніколи се йому не щастить. З тих всіх його нисань видко тільки, що він дуже рад би був доказати, що задруга виникла тільки в пізнійші часи, але бажаючи те доказати, він джерела, якими користується, розтлумачує часто в такому смислі, якого ніхто там не побачить. Передвзяте та партійність автора можна бачити напр. там, де він викладає ретрактне право (право на викуп) у хорватів. Право те, мовляв, перейшло до Хорватів од чужинців. Те, бачте, є ні що, як византійське *πρότιμησης* (*actio praefereendi*), яке південні словяне перейняли од Візантії. А запитаймо ся, як теє право перейшло до других словян, напр. до чехів, які теж його знали, або ще й до німців? Автор чи так чи сяк хоче удержати свою думку, яка ні на що не опираєть ся.

Далі автор розповідає про жупу (громаду) та братства. Марно намагаєть ся він знищити бутність ширших свійських союзів, ніж була родина у поодиноких народів. Тії союзи, роди, не були, бачте, особливістю словянського права, але проявляли ся і в інших народів. Найяснійше се визнаєть ся напр. у праві німецькому, де *Sippe* грає велику ролю не тільки у цивільному праві, але і в карнім і в процесовім. Строгал в сьому поділі плекає знов давно вже в літературі занедбані погляди Пейскера, що в старовину словяне знали тільки анархію. Йому треба було піти ще далі Пейскрової думки, що словянські жупани були турецько-татарський пануючий стан і т. д. Словянські жупани були першою політичною владою у хорватів, вони не були обірані народом, а тільки пригноблювали його. Тільки тоді, коли настала єдина держава, державець осажував жупанів та сотників; а за влади слабих королів знов виросла сила жупанів. Шляхта постановляла і те, хто буде державцем. Шляхта хорватська силкувала ся покорити собі приморські міста, через що й ще більше стала чужою. Бо ж тії міста скорійше брали собі подестів з Італії і почали організувати ся самостійно. Братства скоро почали зявляти ся під впливом церкви; про них автор розказує досить докладно.

В третій частині четвертого розділу Строгал розказує, як він собі уявляє стару хорватську державу. Міць державна була слабка. Далматські міста скоро здобули собі якогось виключного способа осадження короля. Сила його з початку ніде не була велика. Королівські

урядники поводити ся як необмежені пани. Иноді державець примушений був обертати ся за порадою до своєї „дружини“. Замість світських сеймів зпочатку одбували ся сейми церковні. Таких сеймів, які обірали державця, зпочатку не було. Державець добив ся своєї влади силою; либонь пізнійше родини вельмож присвоїли собі право обірати королів. Народ не обмежував державця; тільки його воля та воля вельмож була законом.

У п'ятому розділі автор розглядає вплив римсько-католицької церкви на розвиток далматських міст. Устрій староримських міст зник ще перед знищенням тих міст. Один тільки біскуп зєднював собою старий та новий устрій. Біскупська недоторканість була основою та зародженням середньовікового мійського устрою. У містах біскуп мав велике значіння ще до згубу римлян і зберіг його й при хорватах. За допомогою Східно-римських цісарів добили ся біскупські міста виключного положення. Автор розказує про антагонізм межи хорватами з латинською церковною службою й хорватами з хорватською службою. Хорватські державці сприяли романізаційній політиці Рима. Народ бідний та залеглий од усіх був слабим і проти церкви. Хорватські міста на Далмацькому березі своєю романізацією одчудили ся од своєї батьківщини; вони мали прямим своїм паном—біскупа, який виконував і судову владу і законодавчу і адміністраційну, беручи участь у радах міщан. Видатні з цих міщан иноді робили постанови проти волі біскупа. Прості-ж люде, і міщане й селяне, бажаючи згуртовати ся проти занадто великої сили мійських шляхтичів, заводили братства.

Шостий розділ присвячений шляхті далматських міст. Після біскупа та духовенства найважнішим діячем в містах далматських була шляхта. Хоч вона проявляє себе досить рано, але не з римських часів. Ся мійська шляхта повстала з нащадків тих жупанів, при яких хорвати осадили Далмацію. Мійська шляхта далматська з самого початку мала своїх підданих і рабів, але скоро збідніла і стала немичною проти біскупа. З початку біскуп радив ся з усіма шляхтичами, а пізнійше—тільки з нащадками тих, які приймали участь в мійських сходах. Прості люде не могли мати впливу на мійські справи, та їм було й недозволено збирати ся на сходки, через що вони завжди хвилювали ся. Через те що знання латини робило міщанина здатним давати поради біскупови, то й перші місця в місті займав той, хто знав по латині. Через те де-хто старавсь доказати, що він романського коріння, а нахожі італійці через те ж саме набирали собі ваги поміж громадянством і з них вибирали ся головніші урядники. Нотарі та біскупи теж були з італійців.

У сьомому розділі (останньому) автор вияснює, у яких відносинах стояли далматські міста до обивательства не мійського. Тут він роз-

казус про репресалії, через які міщане одного міста зполучали ся з міщанами другого міста, в чому небудь покривдженого. Щоб поменшити такі репресалії виникали особливі суди і адміністраційні поради. Поміж иншим в тому ж розділі автор розказує, як поводили ся в далматських містах з рабами.

От-же, як видно, зміст Строгалової праці дуже багатий; в ній багато такого, з чим не можна не згодити ся, а також і такого, що виясняє нам давніші юридичні права далматських міст.

K. Kadlec.

Олександр Барвінський. *Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів. II часть. Львів, 1913, ст. VIII+406, 16⁰.*

Коли торік заявила ся перша частина споминів Ол. Барвінського, українська преса майже одноголосно зазначила їх цікавість і значну вагу для історії нашого громадського життя. І справді, мемуари заслуженого галицького діяча, живого свідка й учасника культурно-національного відродження галицької Руси од початку 60-х років, відновляють в нашій пам'яті не одну сторінку того недавнього минулого, воскрешають постаті колишніх діячів і освітлюють чимало цікавих моментів. Одже з приємністю нотуємо появу другої частини споминів, яка обіймає часи 1871—1888 років. Весь сей час Ол. Барвінський прожив у Тернополі на посаді вчителя тамошньої учительської семінарії, і брав саму живу участь в громадському житті не тільки Тернополя, але й Львова. Він оповідає нам про свою першу особисту зустріч з Кулішем; про свою подорож на Буковину з нагоди відкриття у Чернівцях університету, про видання альманаха „Руська Хата“; про заснування „Батьківщини“ й „Діла“; про перше всенародне віче русинів у Львові 1880 року; про подорож свого брата Володимира Барвінського до Києва в 1882 році і його взаємини з російськими українцями; про процес Ольги Грабар; про оживлення громадського і національного життя серед русинів Тернополя—перші Шевченкові роковини в Тернополі, заснування „Руської Бесіди“, читальні по селах і популярні відчити для народу; про свої дві подорожи до Києва (1885 і 1888 років); про початок видавання „Руської Історичної Бібліотеки“; про приїзд наслідника австрійського престолу Рудольфа до Тернополя і урядження там з сього приводу етнографічної вистави; про заснування у Львові організації, „Народня Рада“; нарешті—на додатку—спомини про Миколу Лисенка. Правда в усіх сих оповіданнях переважає елемент чисто біографічний, навіть особистий (як от докладний опис мандрівки на курорт Гляйхенберг, або опис Києва і його святинь, ростягнутий на цілу сотню сторінок), але все ж таки вже з одного короткого переказу змісту споминів видно, який цікавий матеріал подають вони читачеві. Безумовно, спомини сі—цінний вклад до нашої небогатої ме-

муаристики і будучий історик національно-культурного життя галицької Руси в другій половині XIX століття широко використовуватиме сей матеріал. Між иншим,—в своїх споминах про Лисенка автор наводить кілька листів покійного Музики, з яких довідуємося про заходи коло вистави його опери „Різдвяна ніч“ у Львові на польській сцені і у Відні, на сцені придворного оперного театру. Заходи ці скінчилися нічим: у Львові директор польського театру не мав одваги виставити українську оперу, а у Відні не виставлено її з причини, що мовляв, мало знайшлося б людей поміж публікою, які б зуміли її належно оцінити!

До книги додано знімки видів Київа, Шевченкової могили та ин. місцевостей і портрети Ісидора й Григорія Воробкевичів, П. Левицького, Костя Горбала, П. Житецького, В. Вовк-Карачевського, Ол. Кониського й Ів. Нечуя-Левицького. Дуже бажано було б, щоб теперішні бурхливі часи не стали на заваді докінченню розпочатої шан. автором праці: в примітці до другої частини споминів він каже, що готує до друку III і IV частини споминів, в яких, між иншим, має бути опубліковане його листування з Ол. Кониським.

Д. Д—ко.

Сочиненія князя Курбскаго Томъ I. Сочиненія оригинальныя СПб. 1914. вел.—8^о, XXV ст. + 621 стовп. (Русская Историческая Библиотека, т. XXXI). Ц. 2 р.

Кн. А. М. Курбський являєть ся в культурному житті України к. XVI в. настільки помітною фігурою, що обминути його, говорячи про події того часу, аж ніяк неможна. Емігрант і по своєму — для Московського царства—людина освічена й поступова, він, попавши в нове оточення енергійно вступає у вир ідейної боротьби, що хвилювали Україну; питання політичні цікавили князя К. головним робом—як що не виключно,—в Москві. Живучи на Україні він мало, здаєть ся, цікавивить ся чимсь иншим, окрім релігійного руху, що повстав під впливом кальвіністів і антитринітарства, які розпросторили свій вплив на Волинь. З ними приятелював славетний сучасник кн. Курбського—кн. Вас. Кост. Острожський; вони були необхідними помічниками православних в перші роки їхньої боротьби проти католицтва й унії. Але кн. К. з упертістю твердо віруючої людини не тільки держав ся осторонь від нової науки, але й озброював ся проти неї в ряді посланих до видатних діячів тодішньої України. Цікаві й його праці по перекладу ріжних книг, починаючи з проповідей І. Золотоустого і кінчаючи підручником логіки. Вже в досить поважному віці він наче школяр бере собі репетитора студента „Амброжея“ і з ним виучує початки клясичної премудрости, щоб потім прислужитись своїм одно-вірцям. Чужий через своє вихованне й освіту інтересам тодішньої

України, він стає силою річей в ряди її діячів, засвоюючи не тільки елементи світогляду видатних людей своєї нової батьківщини, але також і мову їхню, чудернацьку мішанину церковнословянської, української й білоруської, з котрої згодом виробила ся літературна українська мова XVII століття.

Старе видання творів Курбського давно вже зробило ся бібліографічною рідкістю. Тричі видані Устряловим „Сказанія“—опріч того не відзначали ся потрібною повністю й точністю. Нове видання, розпочате Імп. Археогр. Комісією під редакцією Г. З. Кунцевича являється достойною пам'яткою Курбському. Воно основане на 19 рукописах і містить в собі, окрім найбільш відомої публіці, переписки Курбського з царем Іоаном IV (перше посланіє царя в 3-х редакціях),— „Історію о великомъ князѣ Московскомъ“, а також найбільше цікаві листи Курбського до різних історичних діячів України XVI ст. і маловідомих осіб—по релігійним та иншим питанням, а саме—„Ивану многуученому отвѣтъ о правой вѣрѣ“, про походженне св. Духа „и отъ Сина“, про опрісноки, про лютерову віру та ин.; посланіє до якогось старця в печерський монастир „о ложныхъ писаніяхъ, иже обрѣтаются межъ божественныхъ писаній“—про Никодимове Євангеліє; Посланіє до старця Васіяна—до того ж і про те саме, між иншим і про переклад біблійних книжок Фр. Скориною; ще Посланіє до того ж старця; „Листъ до Костянтина Острожского противъ варвара неякого, мнящегося быти мудра, еже похулилъ словеса новопредложенные Іоанна Златоустого“—з приводу того, що кн. Остр. дав на розгляд переклад Курбського єретикови й неукови, бо духовне можна одкривати не кожному. Ряд листів адресований: до Марка, учня старця Артемія і Кузьми Мамонича, виленського друкаря і видавця книжок; Кодіяна Чаплича, Федора Бовія, кн. Черторийського, Остафія Троцького, пана Древинського, кн. Костянтина Острожського, Семена Сендаря; нарешті—„Отвѣтъ восточныхъ или щить церкви правовѣрной“ и „Історія о осьмомъ соборѣ“, яка відіграла не малу ролю в пізнійшій антикатолицькій полеміці. Серед додатків мають відношенне до України скарги й листи про господарські справи кн. Курбського на Волині і його заповіти (тестаменти) 1581 і 1583 рр. Такий багатий зміст першого тому „Сочиненій кн. К.“ До другого, певно, вйдуть його переклади і передмови. Сі твори з історично-культурного погляду не менше цікаві як оригінальні твори Курбського. На них з особливою релефністю можна простежити ту культурну працю, яку взяв на себе князь—вигнанець в своїй новій батьківщині. Побажаємо, щоб тому ж редакторови удало ся по зможі в найблизшому часі закінчити свою працю і подарувати науці перше повне видання ледве чи не видатнішого зпоміж письменників XVI в.

Перший том містить окрім згаданих творів — показчик, словарь і плян облоги Казані в 1552 р. Ціна його — як і всіх видань Арх. Комісії надзвичайно недорога. В. П.

Повний Збірник творів Т. Г. Шевченка під ред. Д. Дорошенка. Катеринослав. Видання Л. Ротенберга 1914 р. ціна 3 р. ст. XXIII+701 in. 4°.

З ювілейними роками смерти і народження великого нашого поета було звязано багато надій: українське громадянство сподівалося, що воно, нарешті, матиме повне видання творів Шевченка, діждеться повної біографії його; побачить власними очима прилюдне й урочисте признання великих заслуг свого апостола правди і науки і ушанованне його пам'яті достойним, відповідним значінню поета пам'ятником. Але лиха доля генія нашого слова, що переслідувала його за життя, не забула його і по смерті. Із всіх сподіванок громадянства не судилося здійснитися їй жодній. В цьому сумному явищі найкраще справилися слова поета, коли він казав про себе самого, що „історія його особи — се частка історії його народу“. Видимо, що поет вкупі з своїм народом і по своїй смерті жде кращих часів і для себе...

Серед невеликого числа ювілейних видань видання, про яке у нас зараз іде річ, безперечно займе поважне місце. До цього видання творів великого українського поета має увійти все, що вийшло з під Шевченкового пера. В перший том увійшли поезії, повісти, драматичні твори українською і російською мовами; другий том складеться з дневника та листів Шевченкових.

В основу видання поезій Шевченка положено видання „Кобзаря“ Яковенба 1911 р., зредактоване покійним В. Доманицьким і видання Наукового Товариства імени Шевченка 1910 р. під редакцією І. Франка. Що до другої половини тому, то повісти подані в перекладі на українську мову, зробленому здебільшого ще покійним О. Кониським, по часті С. Єфремовим, С. Будюю та редактором видання; уривки поем російською мовою подано, звичайно, в оригіналі.

Зредактовано видання досвідченою, умілою рукою. Під кожним, навіть, найдрібнішим твором зазначено час і місце написання його. Окрім того, з початку тому (стор. I—XIV) дано коротку, але дуже гарно написану біографію Шевченка, характеристику літературної творчості і оцінку значіння його (стор. XV—XXIII). В характеристиці творчості великого поета зазначено всі головніші елементи її, а в оцінці значіння Шевченка коротко, але рельєфно сказано все, що можна і треба було сказати. Взагалі на всій праці лежить печать любови й пієтету до пам'яті великого Кобзаря. Єдина річ, окрім де-

яких друкарських помилок в прозовій частині творів Шевченка, що вносить дисонанс у це взагалі добре видання. — се мало художні ілюстрації до тексту „Кобзаря“, яких чимало зведено до книжки.

Ф. М.

Сергій Єфремов. *Співець боротьби і контрастів. Спроба літературної біографії й характеристики Івана Франка.* Видавництво „Вік“. У Києві. 1913. стор. 208, 16°. З портретом Ів. Франка. Ціна 75 коп.

З ювілейної літератури про І. Франка, що появилася в цьому і минулому році слід звернути увагу на книжку С. Єфремова, яка вийшла при кінці 1913 року, а перед тим друкувала ся окремими статтями в „Раді“. Перша редакція сеї розвідки друкувала ся по російськи в „Кіевс. Стар.“, а потім підлягла значним змінам, в залежності від нових часів і нових писань про І. Франка. Д-ій С. Єфремов уникає як переказу змісту творів І. Франка, так і „академічного викладу“ на зразок праць пок. О. Огоновського. Він собі ставить певне завдання, певну тему чи мотив, який йому здаєть ся домінуючим в творчості І. Франка, і коло тої теми скупчує біографічний і літературний матеріал: „... на першому плані для мене стоять—подати загальну характеристику письменника; викрити, скільки зможу, ті сиружини, що направляли його в літературній та громадській діяльності; висвітлити, чим він жив і захоплювався, що любив і що ненавидів, од чого тікав і простував до чого“. А через те що біографія Франка сполучена з його творчістю, то автор студії докладно спиняєть ся на фактах життя Франка і найбільше на тих, які так чи инакше відбивали ся на його літературній діяльності, які значить мають окрім особистого ще й якесь громадське значіння. Отже для С. Єфремова було важно дати літературну біографію письменника в звязку з характеристикою його творчості, і об'єднуючу формулу для життя і творчості Франка автор книжки дає в заголовку її—„боротьба і контрасти“. Се єсть тема студії С. Єфремова, і вся вона являєть ся широкою відповіддю на питання, як життєва боротьба і життєві контрасти пройшли через життя і творчість І. Франка. З сього боку матеріал зібрано і використано вельми широко і дотепно; найменші літературні свідоцтва зазначено—отже літературно-науковий апарат показуєть ся досить повний; розділи праці гаразд систематизовані. Постать Франка ставить С. Єфремов у безпосередній звязок з нашою епохою, її світоглядом та з нашими перспективами й ідеалами будучини. І самого автора, як публіциста, близько обходять зачеплені ним мотиви творчості Франка, тому й бачимо поруч з об'єктивним систематичним викладом живу ноту хвилювання, яскраві моменти захоплення образом суспільних відносин і постать народного борця в них. І як розвідка і як літературний

твір, ця книжка С. Єфремова матиме своє чимале значіння для широкого нашого громадянства

Сімнадцять розділів книжки (до яких, на жаль, не дано заголовків, які допомогли б читачеві праще орієнтувати ся в матеріалі, тим більше, що де-які розділи мають закінченний характер і з заголовками легше було б робити різні справки) віддано літературній біографії І. Франка, характеристиці й подекуди аналізу його творів—прозових і поезій, при чім Франко, як публіцист і вчений виступає тільки тоді, коли ті чи інші риси сеї його діяльності потрібні авторові студії для вияснення психології „співця боротьби і контрастів“. Перед біографією С. Єфремов вияснює своє завдання, своє відношення до тих і інших методів літературної характеристики і робить загальний вступ, спиняючись докладнійше на часах найближчих до першого виступу І. Франка на громадській і літературній роботі. В другому розділі маємо літературну біографію І. Франка, написану на основі його автобіографії, його творів, та інших свідоцтв про письменника. На перші спроби І. Франка С. Єфремов дивиться, як на хитання поміж різними впливами, і ще невідомо, чи мали б ми теперішнього Франка, як би не поділяли глибокі внутрішні причини та вплив М. Драгоманова, що цілком переродили Франка, з наївного Джеджалика не зробили б дужого Мирона. Третій розділ—вплив М. Драгоманова, листи до редакції „Друга“, зміна напрямку, нагінка за соціалістами, арешт, тюрма, суд; вражіння й переживання Франка і виявлення їх в творчості. Далі (четвертий розділ) кипучий період видавання, поїзденьок, другий і третій арешт, опозиція до пародовецького табору, журналістика в чужих виданнях, початок 90-х років, угода і заснування радикальної партії. В V розд. автор докладнійше вияснює цікаві для його теми епізоди: заява „ніс кошам Руси“, його праця для Руси з „rsiego obowiązku“, що викликало знов боротьбу й обурення проти Франка, і стаття про Міцкевича, як поета зради, що збудило громи з польського табору. Заснований тоді (1898) „Літературно-Науковий Вістник“ зробив ся захистом від бурь і нападів та ґрунтом літературної діяльності. Розділи VI—X дають уже літературну характеристику І. Франка, його повістей і оповідань. З докладного аналізу творів, в яких Франко освітив життя робочого люду та табору хижаків, автор приходить до такого висновку: „Життя проходить перед нашим автором бурхливою хвилею безупинної боротьби між двома ворожими таборами, між двома супротивними основами життя, і думку про світову боротьбу, може найчастіше стрінемо в Франкових творах, обставлену до того ж силою доказів та ілюстрацій з усяких сфер життя“. (ст. 121—122). Розділи XI—XVI присвячено аналізу поезії Франка, формулі—жити=працювати=боботись; поглядови Франка на людину і ролі любови в прокладанню

шляхів будуччини; окремих (XIII) розділ про любов Франка до дітей. Далі (XIV, XV)—психологічне значіння контрастів в і звязку з ними риси „жорстокого таланту“, чому не дав одначе письменник розвинути ся так, як се було в Достоевського („Од збочення до непотрібної жорстокости врятувала Франка дуже в йому розвинена громадська жилка, якої бракувало Достоевському“); боротьба в собі „з хижою бестією, що дримає на дні душі кожного чоловіка“. Характеристика поетичної творчости закінчуєть ся розглядом „Мойсея“, трагедія якого, являєть ся символом Франкового життя. В XV розд. автор говорить про форму Франкових творів, ставлячи її в цілковиту залежність від тем, а в XVI вияснює моральне значіння життя і творчости І. Франка.

Ан. Ніковський.

Хр. М. Лопаревъ. *Греческія житія святихъ VIII и IX вѣковъ. Опытъ научной классификаціи памятниковъ агиографіи съ обзоромъ ихъ съ точки зрѣнія исторической и историко-литературной. Часть I. Современныя житія. Петроградъ, 1914. 8°, XII+568, стор. ц. 5 р.*

З першого погляду ся книжка вельми мало стосуєть ся до українознавства. Але коли згадати, що староруська література йшла слідами, прокладеними Византією, то зрозуміємо, що для того, щоб пояснити життя старих руських святих, як південних, так і північних, не можна обминати ті оригінали, які наслідували колишні агіографи. Грецькій агіографії наслідували й на Україні до XVII ст., коли впливи Заходу, власне польської літератури й культури, висунули на перше місце життя Петра Скарги, як неперевисшені зразки літературного викладу житий святих. З сього ясно, яке значіння для розуміння давніх наших житий святих мають життя грецькі. В книзі п. Лопарева для нас найбільше значіння має вступ. Тут автор дає образ складання двох основних типів оповідань про святих—*μαρτύρια* (acta, passiones) та *βίαι* (vitae). В російській літературі єсть книжка проф. Шестакова, в якій розглядають ся життя обох типів з погляду відшукування джерел їхніх та звязку з античною літературною традицією. А книжка п. Лопарева вияснює самий процес складання житий. „Мученія“ — се в головній своїй частині протоколи судового процесу, з питаннями єпарха й відповідями мученика. Сі протоколи зберігали в архивах, і після перемоги християнства редакторам їх, християнам припала досить таки нескладна робота: треба було тільки переписати судову справу. Мучеництва звичайно починались словами: „За царювання імператора N і за часів ігемона N в єпархії N привели чоловіка обвинувачуючи його в християнстві“. А коли невідомо було, за часів якого саме імператора потерпів мученик, редактор починав свою статю словами: „Царствующу Господу нашому Іисусу Христу“... Після сього списував до

слова судовий процес, себ-то питання єпарха та відповіді християнина; нарешті „мучение“ кінчало ся присудом та оповіданням про смерть мученика. Таким чином складовими елементами актів бувають три справи: події до мучеництва, допит і вирок з описом смерті. Жадних вступів, мірковань, жадних прикінчень—не робило ся. Але вже з IV й V століть, з розвитком різних родів літератури зявляють ся похвали, хвалебні слова мученикам, що не могло не відбитися на дальшій історії житий. Межею, після якої мусів неминуче відбутися зворот в агіографії, була дата—313 р., рік Миланського едикту. Мучеництво, за нечисленними виїмками, не стало, і зявив ся новий тип святого—подвижник, що накладав на своє життя сувору аскезу. В основу цього роду житий (vitae) лягли не протоколи, а особисті спогади про святого або перекази про нього. Відповідно до цього змінив ся й характер агіографічного твору й стиль його. Від освіти агіографа залежало й більше або менше прикрашення самого викладу, що мав піднести подвиг духовний. Агіограф не жалувал красномовности, коли писав про добре відомого йому святого; але й тоді, коли писало ся про подвижника давніх часів—квіти риторики, завдяки засвоєнню агіографічної схеми, не були блідими. В сі часи—з V століття урочиста красномовність пристосовуєть ся й до „мученій“,—вони вже закрашені риторикою: на питання мучителів мученик відповідає довгими ораціями про Бога, истинну віру й инш. Таким чином виробляєть ся схематичний план похвального життя й мучення, яким пізнійше скористувались південно-словацькі, а потім старі руські агіографи. П. Лопарев дає нам сю схему: спочатку *заголовок*—назвище місяця й дня памяти святого, його епитет; далі—*передмова*,—иноді річева, иноді риторична; тут агіограф або говорить про свою убогість, або нарікає на трудність добре виказати всі подвиги святого, або нагадує притчу про раба, що законав талант і т. ин. В *головній частині*—говорить про батьків святого, отчизну, вияснює значіння імени святого, иноді про посвячення Богови батьками, про заможність їх, про науку святого, відношення до шлюбу, про аскезу, спокуси насилані демонами. В *історичній частині*—історичні події, справджені сні святого, ієрархичні успіхи, напр. висвячення на єпископа, чого проте він зрікаєть ся. *Передсмертне навчання, смерть і чудеса* закінчують таке з правила складене життя, що відповідає всім вимогам грецької риторки, які запанували ще з V століття. Иноді за всім сим слідує *прикінчення* після огляду посмертних чудес: сказавши „вотъ тебѣ, отче святий, отъ многого малое“, автор вживає порівнання прославленого святого з святим старого й нового заповіту і вдаєть ся з молитвою до святого. Як бачимо—тут майже те саме, що потім через наслідування буйно розвилось в старо-руській агіографії. Знаючи се—дослідник і найстаршого періоду українсь-

кої літератури повинен надто обережно ставитись до посвідчень житий, щоб у готовому шаблоні не побачити історичного документа. Ся частина праці п. Лопарева дуже важна для нас. Але історик житийної літератури знайде чимало цікавого і в слідуючій частині книги поважного ученого.

В. П.

А. И. Бѣлецкій. *Стихотворенія Симеона Полоцького на теми изъ всеобщей исторіи.* Харьковъ, 1914, ст. 84 in 8°. (*Отдѣльный оттискъ изъ Сборника Харьковскаго историко-филологическаго Общества въ честь проф. В. П. Бузескула*).

Симеонowi Полоцькому давно вже час присвятити солідну монографію, яка б освітила з усіх боків його літературну діяльність і життя. Кращі праці про С. Полоцького—В. Попова (М., 1886) і особливо Л. Майкова (яка вперше зявила ся р. 1875), природно перестаріли і вимагають поглиблення, особливо що до джерел творів Полоцького. З книгою Татарського, як з компіляцією розвідки Майкова, рахувати ся не доводить ся. Тому дуже вчасне появленне зазначеної вище праці д. А. Білецького, що є очевидно лише етюдом з задуманої „більшої праці про нашого письменника. В першу чергу зупинив ся д. Білецький на віршах С. Полоцького на теми з всесвітньої історії, взятих з „Вертограда Многоцвѣтнаго“. В додатку до статі видані „царі Риму ветхого і нового“ (з „Вертограда“ в рукописи синодальної б-ки № 288), що є коротким оглядом римської історії імператорського періода (до Константина Великого) і византійської, за імператорами в хронологічнім порядку.

Вірші, які автор розглянув, він поділяє на дві групи. Перша се епіграми в тім смислі, в яким сей термін розуміє шкільна лірика: се „подписаніе образвъ“, афорізми віршовані, коротке поясненне незрозумілого слова то що, або ж речення довніх мудреців на різні випадки. Поруч їх вірші другої групи, довші і иноді се цілі віршовані повісти, як наприклад, переказ про Льва Андрокла, про загибель єпископа Гатона, зіденого мишами та иньше. По оповіданню йде поученне, яке не завжди виходить з нього. Через своє основне призначенне—служити за підручника царственним ученим і ученицям С. Полоцького—„Вертоград“ уділяє багато місця питанню про те, який повинен бути ідеальний правитель держави. Се людина—в якій смиренність, гоїність та лагідність сполучають ся з правосудем та любовю до істини й освіти. Тому що священство, на думку Полоцького, вище як царство, то світська власть повинна смирити ся перед духовною. До речи зауважимо від себе, такий погляд на взаємини церкви та держави не перешкодили підлесливому та дипломатичному С. Полоцькому лишити ся, в кращому разі, байдужим до долі найвизначнішого обо-

роння сеї доктрини—патріарха Никона. Тай чи могло бути инакше при тих близьких відносинах, які істнували між С. Полоцьким та газським митрополитом Паісієм Лігаридом, одним з головних переслідувачів Никона?

Докладний перегляд питання про джерела творів Полоцького автор відкладає до иньшого разу, обмежуючись поки ознайомленням читача з бібліотекою письменника і наведенням деяких наочних паралелів до віршів з „Вертограда“, і паралелів в „Speculum Historiale“ Викентія з Бове, проповідях М. Фабера, хроніці Науклера. Не можна не згодити ся з автором, що питання про безпосередні джерела віршів дуже велике, тим більше, що, після слів самого ж п. Білецького „самостійність у Симона взагалі полягає в виборі матеріалу, його розположенню, иноді в його обробленню, але тільки инколи в освітленню, инколи в думках“. Справа утрудняєть ся ще й тим, що в решті решт доведеть ся мати діло і з сучасною Полоцькому віршованою літературою і з шкільними пійтиками його часу, без чого аналіз не міг би бути вичерпуючим. Та се діло будучого,—хотілось би думати, недалекого.

М-а Г.

Евсевієво Евангеліє 1283 года. Опытъ историко-филологическаго изслѣдованія Г. К. Голоскевича. Изв. отд. р. яз. и слов. Импер. Академіи Наукъ. С.-Петербургъ 1914, вел. 8°. 68 стор. (=Изслѣдованія по русскому языку, т. III, вып. 2-й).

Евангеліє Евсевія 1283 року, що переходуєть ся в Московських Публичному і Румянцівському музеях під № 3168 — уявляє з себе важну пам'ятку для історії української мови. Його, в свій час, характеризували з різних боків Воскресенський, Соболевський, Шахматов та инші; між иншим, і я писав про нього, та на жаль моя гіпотеза про походження сього Евангелія лишилась по-за увагою п. Голоскевича, хоч в друку вона зявила ся ще 1912 року. („Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Москву“).

Спочатку п. Голоскевич говорить про зовнішній біб пам'ятки, склад її, про редакцію Евангелійського тексту (I-ша ред.), наводить запис Евсевія і дописки пізнійших власників рукопису. Потім іде докладна характеристика руки, якою списано Евангеліє. Навівши попередю очевидні помилки й описки, — а їх набрало ся в сій пам'ятці чимало і то все дуже ріжноманітних,—п. Голоскевич в другім і третім розділах розглядає південно-словянські особливости, фонетичні й графічні, а потім звертаєть ся до русизмів (загально-руських явищ) у фонетиці пам'ятки та до українізмів спеціально характерних для історії української мови, при чому до деякої міри штучно підводить під сю останню категорію факти, що нічого в собі специфічно українського не мають (наприклад, заміну *ъ* на *e*), що, одначе, й застерігає

в примітці (стор. 36). Але нащо тоді й писати про се, коли сам автор почуває неточність своїх дефініцій? В морфології також спочатку зібрано факти загально-руські, а потім—українізми. Але тут бачимо якусь чудну хаотичність: сказавши про русизми й українізми в морфології Євангелія Євсевія — автор знов у четвертім розділі вертається до морфології. Поробивши скільки уваг, що до синтаксису й лексики, п. Голоскевич дістає результати, що різняться від результатів ак. Соболевського, який також вистудіював Євангеліє Євсевія. Але ці результати—вельми помірні й не нові.

Свого часу, резюмуючи свої спостереження над текстом Євангелія Євсевія, я писав: „... спираючись на натраплені випадки болгаризмів, акад. Соболевський виводить, що сі й інші південно-словянські особливости „заведені до тексту рукопису з живої говірки писця“, се-б то, що писець „говорив не чистою руською мовою, а мішаниною руської мови з болгарською, в котрій, одначе, як видно з запису, переважали руські елементи“. Значить, слід гадати, що 1) писець був руський, але болгаризований. Такий випадок можливий, але тоді навряд щоб південно-словянські особливости в його писанню були „сравнительно рѣдки“. Перейнявши ся культурою рідного й більш багатого за Русь народа, сей писець завів би багато більше болгаризмів і позначив би свої симпатії та звички насамперед частими випадками коли не болгаризмів у мові, то принаймні в правописови. Але сього ми не бачимо. 2) Нехай буде, ніби писець був обрусілий болгарин або *серб* (згадаймо *сви*, надъ *свѣми* й т. ин.). Але не вважаючи на все своє обрусінне навряд щоб він міг так основно змінити фонетику своєї говірки, щоб засвоїти навіть так характерну для руських другу повноголосність, сполученне *ги* та інші особливости руської фонетики, майже непоборимі для південного словянина“.

„Більше ймовірною здається нам гадка, що писець, який знав руську живу мову в її українській говірці, списував з оригіналу з богатома південно-словянськими особливостями, та не знавши їх поправити, переробив на руське цілком—де-що перелицював, а де-що й лишив, як було в оригіналі, котрий також не скрізь добре додержував церковно-словянщини в мові та вже піддався у де-якій мірі обрусінню“. (стор. 33—34).

Після сього і уваг О. О. Шахматова (Ж. М. Н. Пр. 1909, 7, ст. 162)—висновки п. Голоскевича, що Євангеліє Євсевіє „являється українською копією з середньоболгарського оригіналу сербської редакції“ (ст. 63), не мають інтереса новини. Значінне його праці, досить елементарної, але корисної—в тому, що завдяки їй до наукового пожитку може придатись багато фактів, здобутих з рукопису Євсевія. Можна тільки пошкодувати, що п. Голоскевич не додав до своєї роз-

вірки тільки з Галичини та Угорщини, бо п. Дурново мав змогу широко користувати ся виданнями „Наукового товариства імени Шевченка у Львові“, і сих записів для самої Галичини єсть 13 та для Угорщини 6. А зате з Київщини маємо тільки один запис з Таращанського повіту, а з колишньої люблинської, херсонської та бесарабської зовсім нема. Тим часом хотинський повіт ва Бесарабщині не слід обминати, бо його говірки мають чималий інтерес і ріжноманітність, а особливо в західній його частині (записи П. Несторовського—„Бессарабскіє русини“, Варш. 1905 р та В. Яблоновського в „Кіевс. Стар.“). Подільська губ. представлена тільки говірками з західніх повітів; харківська має без особливої потреби цілих шість номерів, з яких тільки дещо може бути корисними, а Полтавська всього два, та й то один датовано аж 1853 роком! Отже для „основи“ літературної мови ніби й за-мало. Поминаючи сі почасти дрібні, а почасти й природні вади сеї читанки, загалом треба признати її корисним підручником. Словничок згадуваних у записах слів складено пильно й совісно. **Ан. Н—ський.**

Е. Ю. Перфецькій. *Обзоръ угрорусской исторіографіи. Петроградъ. 1914, 8^о, 51 стр. (з Изв. отд. р. яз. и слов. Имп. Акад. Н., т. XIX, кн. I).*

В звязку з сучасними подіями особливого інтересу набуває Угорська Русь й її історія. Ся історія ще не написана. Матеріал не тільки не зібраний, але не завжди навіть ясно, де його шукати. А спроби історії Угорської Руси, які до сього часу появляли ся—далеко не завжди писані науково. Д-ій Перфецькій справедливо зауважує, що історіографічні праці про Угорську Русь—служили більше способом відродження почуття національності, ніж мали на увазі мету наукову. Критики джерел—майже не істнувало, часом же висували ся мотиви конфесіонального характеру, які взагалі вносили в науку і тверезі реальні відносини багато ірраціонального. Угорська Русь жде ще свого вченого історіографа; праця д. Перфецького—перший ступінь до здійснення сеї надії—містить історичний огляд праць по історії Угорської Руси, починаючи з 1614 р. Сей огляд має в собі великий матеріал, але не можна не зауважити, що виложений він блідо, не так критично, як бібліографічно. В усякому разі праця д. Перфецького—цінна допомога для тих, які цікавлять ся Угорською Русю. **W.**

Іван Зілинський. *Проба упорядкування українських говорів. „Записки Наукового товариства імени Шевченка“. Рік 1913. Том CXVII і CXVIII: „Іванови Франкови в сорокліте письменської діяльності“. Львів 1914. Стор. 333—375; окремо стор. 43, 8^о.*

Майже сорок літ тому появилася перша українська систематична праця, в якій давав ся докладний образ української діалектології на

основі програми для збірань відмін мови „Ю.-З. огдѣла Имп. Географ. Об-ва“ та власних спостережень упорядчика (К. Михальчукъ. „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи в связи съ нарѣчіями Галичины“—„Труды статист.-этногр. эксп. в Ю.-З. Край“ т. VII, вип. 2, СПб. 1877). Пізнійше акад. А. Соболевський дав нову спробу загальної української діалектології („Живая Старина“ 1892 і відбиткою—„Опытъ русской діалектологіи“, ч. III „Малорусское нарѣчіе“) з деякими поправками що до поділу на наріча, зробленого К. Михальчуком, які покійний наш учений прийняв, і таким чином закріпила ся та характеристика українських говорів, яка давала ся в сих працях; і так майже без поправок та деталізованя існувала й до сього дня. А одначе й сам К. Михальчук знав добре, що той матеріал весь уже застарів, вимагає пильної ревизії та виясненя що до меж говірок і точнійших ліній на мапі що до однакових фонетичних явищ (ізофонів). Сю цотребу в значній мірі задовольняє студія п. І. Зілинського, який за порадою акад. Ягіча вивчав говірки Галичини, Буковини й Угорщини, а в 1911 році з доручення Имп. Академії Наук зробив подорож по Україні. Тут уже не випадало збирати матеріал, який набіжить і трапиться, але маючи вже за собою діалектологічні праці, що сами собою визначали наперед і план подорожи для перевірки непевних, неясних або інтересних пунктів, п. І. Зілинський тому рушив у вибрані місця *Київської* губ. (Радомисльський, Київський, Канівський, Сквирський, Уманський повіти), *Чернігівської* (Остерський, Чернігівський, Козелецький, Борзенський, Сосницький, Кролевецький пов.), *Полтавської* (Переяславський, Полтавський, Хорольський, Кременчуцький, Гадяцький пов.), *Катеринославської* (Катеринославський пов.), *Херсонської* (Олександрійський пов.), *Подільської* (Проскурівський, Камянецький пов.), *Волинської* (Кременецький, Дубенський, Ровенський, Луцький пов.), *Львівської* (Замостьський, Грубешівський), *Сідлецької* (Більський, Володавський). Отже як додати до сього друкований діалектичний матеріал, то можна сподівати ся досить докладної характеристики української мови в її говірках. Одначе, як відомо, того друкованого матеріалу єсть надто мало, або такого, що жадної користи для сучасного діалектолога, який домагаєть ся найперше абсолютної фонетичної точности запису, не може дати. Сим пояснюєть ся, що на працю І. Зілинського і слід дивити ся тільки як на спробу і при тїм дуже загальну, бо очевидно 43 сторінки розміру праці ніяк не змістять детальної характеристики. Автор не дає при своїй праці діалектологічної мапи через технічні перешкоди і се дуже шкода, бо самий метод його дослідів весь майже розрахований власне на ману, в якій лінії (ізофони) мали б показати місця поширення певних однакових явищ мови що ж до границь наріч і говірок, то їх позначити можна тільки за-

гально через неможливість різко розрізнити наріча і через глибокі прорізування території одної групи явищами з иншої. Та розвідка І. Зілинського до старого поділу на наріча не дає майже нічого нового, тому власне найбільший інтерес був би в сих ізофонах. Характеристику українських говорів переведено виключно на основі фонетичних прикмет, відповідно до найновіших поглядів на звуки мови, як на найбільше важні й сталі прикмети мови,—через се матеріалу з морфології, як се було в К. Михальчука, тут не бачимо.

Що до найважливіших звукових прикмет української мови, які подає автор на початку своєї розвідки, то тут звичайно нема яких небудь нових і досі незнаних думок, але у всякім разі тут зібрано й угруповано найсвіжіші і найбільше систематичні відомости. На першій місці ставить автор понижену артикуляцію цілого ряду голосівок, а особливо спосіб вимови старого *и* („Ідентичного звука не має жадна словянська мова а ні инша європейська мова“, ст. 6). Так само мають понижену артикуляцію й *о*, *а*, *у* в твердих наголошених складах, а особливо *е*. Інші прикмети української мови: переміна основних *ъ*, *о* в дифтонги, монофтонги і нарешті в *і*; отвердінне кінцевих м'яких губних суголосів; білабіяльне *в*; *л > в* в закритім складі й *у* визвучі; *г = Һ*; придиховий приступ при початкових *о*, *а*, *у*, *і* при допомозі *г*, *у*, *в*, *й* (гострий, йострий, горіх, іскра, він, вона). Далі: регресивні асиміляції, відмінні від російської й польської паляталізації; уникання збігу кількох суголосів і голосових; голосні шелестівки в кінці слова і в закритім складі, подвоєнне або й здовженне суголосних (шелестівок) та инше. Сій характеристиці бракує конкретности й доказовости в найбільше оригінальних її місцях. Автор не каже, які то саме „різномордні асиміляції при звукових сполученнях, під неодним оглядом відмінні як в руській і польській мові“ і не подає до того ніяких ілюстрацій. Що ж до уникання збігу кількох одномастних звуків, то се явище дійсно поширене в українській мові, але не знати, чи слід робити з нього ті висновки, що робить І. Зілинський: „Наслідком того українська мова є найбільше гнучка і мелодійна поміж всіма словянськими мовами“ (ст. 8). Се цілком зайве—давати такі кваліфікації, які не мають иншого значіння, як тільки свідчать про патріотизм автора, тим більше, що в дальших прикладах не видно, щоб де-які мелодійні й гнучкі явища були чужі й иншим мовам. І справді: пас, ліз, ніс (із пасль, лѣслъ, несль) в однаковій мірі властиві й великоруській мові (без *л*); журавель і рос. журавль,—а одначе єсть влрс. „журавельникъ“ при „журавленникъ“; театр і рос. театръ, а проте подибуєть ся народне великор. „кіятеръ“; рубель і рубль,—та й „руць“, що наводить і сам автор, теж єсть свого роду уникання збігу суголосних; поруч з українським „імла“ єсть влрс. діалект. курське і тульське „мга“; „іржа,

іркати“ викликано „нехітю“ до сонорних складових шелестівок“ так само, як і вкрс. аржаной. Отже зазначаючи такі факти української евфонії не слід одначе квапитися з висновками з них. Що власне зберегло голосову артикуляцію шелестівок при кінці слова і в закритих складах в середині і викликало подвоєння, а також і здовження суголосних—чи „вдержування артикуляційної енергії“, як думає І Зілинський, чи може додержування старого ритму слова, що пояснювало би не тільки подвоєння і здовження шелестівок, але й здовження *o*, *e* в закритих складах, і також довге існування глухих, що затримало дзвінку чи голосову вимову шелестівок—се ще питання.

Які зовнішні причини викликають діалектичний поділ язика взагалі і в даннім разі українського? Автор їх подає чотирі: 1) географічні різниці на території, яку залюднює український народ,—отже одномастність говорів на долинах і велика диференціяція в горах, 2) всякі, давні й близші, міграції українських племен, 3) політична приналежність, що особливо стосується до мови інтелігенції, 4) сусідські чужоплеменні впливи.

Головні критерії, на основі яких склав автор свою студію і характеристику українських говорів такі: 1) різні стадії розвою старих *e*, *o* в закритих складах та рефлексі старого *ѣ*, 2) варіяції старих *и*, *ы*, 3) вимова групи *кы*, *гы* *хы* і *ке*, *ге*, *хе*, 4) територія і варіяції *л* (*л* середнє і тверде), 5) паляталізація шелестівок або їх отвердіння, 6) вплив паляталізації на сусідні звуки, 7) зберігання або втрата дзвінкості (голосу) шелестівок, 8) подвоєння шелестівок, 9) наголос рухомий і нерухомий, 10) різниці в енергії артикуляції наголошених і ненаголошених складів, 11) впливи наголосу на якість голосівок (особливо *o*, *e*). 12) впливи чужих мов на звукові зміни в українських говорах. Далі робота І. Зілинського складається з відповідей на зазначені пункти поділу української мовної території з більшою чи меншою докладністю в залежності від матеріалу. Між иншим слід підкреслити, що автор доводить хибність погляду, ніби старе *ы* й *и* звучить в деяких галицьких говірках, як вкрс. *ы*, а тим часом уся різниця між східним і західним українським *и* лежить „тільки в більшому або меншому степені обниження артикуляційного місця“. До речі обговорено докладно вимову старих сполучень *кы*, *гы*, *хы* і *ке*, *ге*, *хе*, при чому автор всю українську територію ділить на три області: 1) угорський бік карпатів, говори Бойків, Лемків, Замішанців мають задне *ы*, 2) полтавська, харківська, катеринославська, херсонська і київська губ. вимовляють „правильно“ (невідповідний термін!)—*ки*, *ги*, *хи*, *ке*, *ге*, *хе*, 3) чернігівська, півд-східн. ч. волинської, східн. ч. подільської мають перевагу *ки*, *ги*, *хи* над *кі*, *гі*, *хі*, а зах. ч. подільської, північн. ч. київської, волинської, минська, гродненська, сідлецька, сх. Галичина

і Буковина, говір долівський мають *кї, гї, хї* рідше *кье, гье, хье*. Треба думати, що сей поділ дуже загальний і в нїм повинні бути різні неточности. Напр., можу зауважити, що Таращанський повіт на Київщині, хоч і не північний, а одначе має: *такім lisom wełukім, boszki, trochї* (див. Н. Дурново „Хрестоматія по малорусской діалектології“, № 10). Характерови й розміщенню такого інтересного звука як „середнє л“ присвячено, но жаль тільки пять рядків. Як діалектолог нової школи. І. Зілинський до речі віддає багато уваги майже зовсім недослідженому питанню про наголос і зміну в залежности від нього якости звуків і наводить цікаві спостереження проф. Олафа Брока над українською літературною вимовою (див. „Очеркъ фізіології славянської рѣчи“ в „Енци. слав. фізіології“ вип. V). Помітним дефектом праці І. Зілинського являється непропорціональність в характеристиці й деталях говорів галицьких і українських, що одначе пояснюєть ся, що діалекти по той бік Збруча досліджені повнійше й краще ніж по сей. Напр., доля шелестівок перед *ї* з *о* освітлена для України російської зовсім поверхово і надто загально. З дрібних уваг до сеї частини треба зазначити, що даремно автор до категорії явищ, де на місці основного *и* являеть ся *і* зараховує в пом. рл. мас. добрі, зелені (стягнені форми), такі слова як *досї* (аналогія відсіль, пор. влр. доселева або старе *ѣ*), *вітати*, *чотирі*, *збирати* (пор. *лїтати*, *тїкати*)...

В результаті автор так ділить українську мову. Головні групи: А. Південно-східна і Б. Північно-західна. Група Б. розбиваєть ся на І. поліські й підляські або північно-українські говірки і II. карпатські, які також розбивають ся на дрібніші діалекти, котрі досить докладно характеризує автор. Група А ділиться на I східні або наддніпрянські, II західні або посередні, а сї своєю чергою ділять ся на дрібніші.

З сеї роботи І Зілинського бачимо, що автор цілком засвоїв собі новійші методи діалектології та вміє оперувати багатим і різнородним матеріялом, отже й дальші його праці мають бути такими ж пожиточними, як і ся.

Ан. Ніковський.

Тимченко Е. К. *Функції генитива въ южно-русской языковой области. Варшава. 1913. VIII+278 ст.*

Головна вага сїєї дисертації відомого українського лінгвіста полягає в надзвичайно багатому доборі прикладів уживання генитива як у сучасній живій українській мові, так і в старій. З них переважна частина стосуєть ся явищ сполучення генитива з дієсловами (ст. 41—166); дрібніші рубрики складають „генетив при іменниках“, (ст. 166—187), „генетив при прикметниках“ (ст. 187—194), „генетив при числівниках“ (194—199), „генетив при заіменниках“ (199—201), „гене-

тив при прислівниках“ (201—211), „генетив при приіменниках“ (211—247) і „генетив при окликах“ (247—248). В окремому розділі обговорюють ся приклади генетива в функції акузатива. У трьох вступних розділах автор дає критичний огляд науки про відмінки в загалі і про другий відомий відмінок (генетив) зокрема, закінчуючи його коротким морфологічним аналізом флексій генетива в сучасній українській мові.

Хоча центр ваги праці й лежить у науковому згрупованні *фактичного* матеріалу, але д. Тимченко не ухилив ся і від деяких загальних висновків, які в виді 8 тезисів сформульовані ним в останьому розділі праці (ст. 269—270). Коли з деякими з них не можна не згодити ся (напр. з твердженнями про вимирання старих форм Genetivi qualitatis і Genetivi comparationis), то другі, наприклад, тезис про порівнюючу архаїчність української мови що до вжитку генетива при дієслові, який сягає аж до індо-європейського генетива, вимагає більш *систематичного* перевірення з даними інших словянських мов. Взагалі відсутність систематично проведеної через усю книгу *порівнявчої* точки погляду являєть ся одною з головних хиб книги д. Тимченка, і, на нашу думку, цінність її значно виграла-б, коли б автор, який часом накопичує цілі купи зовсім *одностайних* фактів за-для ілюстрації дуже нескладного явища, частійше наводив синтаксичні паралелі з других словянських мов. Зокрема слід пожалкувати, що д. Тимченко залишив одвертим питання про польський вплив на спосіб ужитку генетива в українській мові: може бути, що широке розповсюдження в українській мові форм Genetivi temporis звязане власне з сим впливом.

Другою хибою книги д. Тимченка є майже повне ігнорування заіменникових форм генетива, історія яких, як ми показали в V розд. наших Сложныхъ мѣстоименій², ст. 160, не позбавлено ваги за-для вирішення важкого питання про генетив-акузатив у словянських мовах. З прогалин в огляді науки про генетив зазначаємо відсутність вказівок на інтересні думки Audouin'a „De la déclinaison dans les langues indo-europ. (Paris 1898, p. 8 et pass.) і Козловського „Sur l'origine du génitif sing.“ (Internationale Zeitschr. III, 286).

Сі нечисленні й побіжні уваги, певна річ, ані трохи не позбавляють значної наукової ваги книгу д. Тимченка, як першу і загалом беручи вдатну спробу вяснити межі й форми вжитку генетива в сучасній українській мові.

Г. І.

С. И. Масловъ. Грамота Стефана Яворскаго Нѣжинскому Благовѣщенскому монастырю 1707 г. Кіевъ, 1914, 16 ст., in 4° (з журнала „Искусство въ Южной Россіи“ 1914 г., № 5—6).

З численних документів, які торкають ся побудовання Ніжинської Благовіщенської церкви, улюбленої дитини Стефана Яворського,

д. Маслов звернув увагу на розкішну жаловану грамоту, дану знаменитим митрополитом р. 1717 Благовіщенському монастирю. В додатку до статі ся грамота видається палеографічно точно і там же міститься знімок з верхньої її частини ($\frac{5}{6}$ натуральної величини), який не з вини видавця трохи неточно копіює оригінал, на що звертає увагу сам д. Маслов в примітках.

Не вважаючи на сю неточність, головне в розположенню фарб, видана частина грамоти справляє прекрасне художнє вражіння. Орнаментальні мотиви її—виключно рости́нні і се різні комбінації з стилізованих квіток та листя. В рамці уміщено 27 медальонів, що уявляють, головне, краєві герби: Київський, Володимирський, Новгородський та інші. Чогось індивідуального, звязаного з особою або, принаймні, з саном Яворського, в рамці грамоти, як зауважує видавець, ми не знаходимо. По здогадах д. Маслова, „золотописець“, який працював над нею, скопіював який небудь готовий взірець або ж скористувався шаблоном, прийнятим при орнаментации царських грамот. Що до змісту грамоти, то вона починається з доволі довгого міркування Яворського про необхідність розвивати талант даний Господом. Не бажаючи стати як раб лїнивий, що зарив в землю, як говорить ся в притчі, свій талант, Яворський рішив свій „масток“ „истощить“ на побудованне храму Благовіщення пр. Богородиці, далі докладно говорить ся про збудованне церкви, її освячення і організованне при ній—монастиря і архимандрії, про поставлення архимандрита (Модеста Ильницького) і прерогативи останнього. Кінчить ся грамота наставленієм новонаставленному архимандритови і звертаннем до мирян—бути доброзичливими до нової обителі.

В кінці статі д. Маслов дає відомости про бібліотеку С. Яворського та її долю. Знайомство з складом бібліотеки такого видатного письменника, яким був Яворський, допоможе нам, по-перше, вияснити літературні інтереси письменника, по друге полегчити шуканне джерел його власних творів, а тому ми з цікавістю чекаємо появи спеціальної праці д. Маслова, в якій він обіцяє ближче познайомити нас з книжною збіркою Ст. Яворського. М-а Г.

Отчетъ Императорской Публичной Библиотеки за 1907 годъ. СПб. 1914. 8°, VII+180 стр.

Розглядаючи сей „Отчетъ“, ми повинотуємо все, що стосується українознавства в широкому розумінні слова—історії, права, побуту України й історії її письменства. На протязі 1907 р. Бібліотека набувала окремі видання й рукописи і цілу колекцію—І. В. Помяловського, катальог якої зложений Д. І. Абрамовичем і видрукований в додатку до Отчета. Перше всього зазначимо, що Бібліотека набула в 1907 році по-над 500 книжок і брошур в мовах *галицко-руській*

(sic), болгарській і сербській. Закуплена Бібліотекою колекція Тихонова містить в собі й дещо такого, що стосується української історії: Псалтир з толкованням українського письма 1642 р., Бесѣды Макарія Єгипетського в укр. списку 1610 р. — переклад острожського ченця Книрїяна; Твори Теодора Студита в укр. списку 1670 р., Скитський Патерик 1670—76 р., списаний працею й коштом ієромонаха Ісакія, ігумена Батуринського монастиря, Малоросійські діла 1735 — 1782 р. та ин. Докладнійше про рукописи колекції Тихонова див. в „Отчетѣ обь экскурсіи семинарія русск. філол. въ СПБ. въ 1911 г.“, ст. 16—24. В подарованій акад. Н. Котляревським колекції листів — листи В. Б. Антоновича, О. М. Бодяньського, П. І. Житецького, Е. І. Калужняцького, А. Ф. Кистяковського, М. А. Максимовича, А. А. Потебні та інших діячів української науки. Цікаві Збірник XVI в. (F. I. 881) і Торжественник XVII в. (F. I. 884): в першому є „Слово о Законѣ и благодати“ митр. Іларіона, мученія литовських мучеників і свв. кн. Бориса й Гліба; в другому — чуда св. Миколая і життя св. київських митрополитів і сказаніє об успінні в. кн. Владимира. Рукопис F. I. 887 „Обученіє краткое основательное и доводное истинныя единныя христіанскія вѣры“ XVIII в. — цікавий з того боку, що належав, як видно з записів, митр. Рафаїлу Заборовському і потім Київо-Печерській Лаврі. Занотуємо ще грамоту дарствену пинського князя Федора Івановича Ярославича, дану церкви св. великом. Федора Тирона в Пинську 14 мая 7023 (=1515 р.) на пергаменті, з восковою печатю (Збірка актів). До колекції автографів вступив лист гетьмана І. С. Мазепи за його власноручним підписом до генерального судді війська запорожського В. Кочубея з Батурина, з 11 січня 1708 р. з наказом розглянути справу по скарзі Якова Лавриновича Черняка на його дядьків Івана й Олексія Черняків.

В описаній проф. Абрамовичем колекції І. В. Помяловського рахується 166 рукописів на словянській і російській мовах. Більшість — пізнійшого часу, XVIII і головним робом XIX в. Старі рукописи — північноруського письма. В № 8 — Збірнику житій свв. Слово о приході на Русь ап. Андрія; № 17 — „Каталогъ митрополитовъ кїевскихъ съ лѣтописаніємъ вкратцѣ“, XVIII в. № 35 — Збірник релігійно-моральних розмов українською мовою, половини XIX в. У № 39, XVIII в. — документи, які стосують ся Канонизації св. Дмитра Ростовського. № 40 — Збірник, який містить серед иншого матеріалу катальог книжок митрополита Стефана Яворського 1721 р. з його віршованим заповітом, елегією, епітафією й тестаментом; тут же і деякі його твори; в № 42 — Аполюгія св. Дмитра Ростовського і його чуда, життя й заповіт. № 45 і 46 — оповідання з святого Письма старого завіту українською мовою, половина XIX в. з цензурним дозво-

лом до друку 1863 р.; № 89 — Псалми в рукопису якогось казанця 1763 р.; № 97 „Бувальщина“ — комедія Аврамія Велисовського, 1860 р., поміщика Богодуховського повіту, з цензурним дозволом; № 98 — Казка про шевця-чоботаря, Ю. К. Ангелова, цензурований примірник 1863 р.; № 108 — Збірник віршів російською, польською й українською мовами ХІХ в.; № 119 — підручник фізики — укр. мовою, полов. ХІХ в.; № 120 — „Бесіди про землю, про воду, про повітря й про різне створіння“ А. Бекетова, ХІХ в., від Костомарова.

В Збірнику ХVІІ—ХІХ вв. № 124 — Устав св. Володимира, а також ряд памяток, які належать до історії України в ХVІІ і ХVІІІ вв.; виписуємо все важнійше: „пункты головнѣйшіе, черезъ которые при иныхъ дробнѣйшихъ войска и народу Русского потребахъ, поговалася бы-ся война и стянуло бы войска (?) Запорожского и народу Русскаго уконтентованное и до пана своего повинное подданство и прихилность“; „Пункты головнѣйшіе, черезъ которые войско запорозькое именовъ всего народу Русского вольности допрошаючися до повинного пану подданства приступити хочеть;“ далі — листи й універсали кошового Івана Сірка 1675 р., гетьмана Богдана Хмельницького, 1657; статті 1654 р.; обранне гетьманом Ів. Самойловича; статті за часів гетьманування Ів. Самойловича, Многогрішного, Омеляна Українцова, копія чолобитної гетьм. Данила Апостола 1728 р., копія підтверження Воеводі Гаштольд, виданого Сигизмундом І, 1525 р., випис з книг Гродських Луцьких 1756 р.; проект князя Сапіги про знищення грекоросійської віри, предложений на надзвичайному сеймі 1717 р. та ин. В збірнику № 128, „прїздъ въ Москву архидіакона Антонія, присланнаго къ государямъ отъ архіея. черниговскаго Лазаря Барановича съ грамотою“, 1688 р. і список з грамоти того ж року київського митрополита Гедеона кн. Четвертинського до патр. Іоакима Московського; митрополит Гедеон, оповівши докладно про походження Фльорентійського собору 1438 р., визнає, що не тільки він, але й уся його паства одкидає сей собор, яко неправильний. В Збірнику № 130, ХVІІ в. — відомости про військові події і про чутки з Запорожжа.

Оце майже все, що так або инакше стосується України. Матеріал не багатий; але треба зауважити, що в кожному Отчеті ми зустрічаємо де-яке число відомостей, небезкорисних для дослідження української минувшини. Взагалі — можна зробити висновок, що Імп. Бібл. з кожним роком згромаджує в своїх мурах усе нові матеріали для колишнього всебічного дослідження українського народу, його історії й літератури.

Извѣстія Общества Любителей изученія Кубанской Области. Выпускъ VI. Подъ редакціей Секретаря О-ва Б. П. Городецкого. Екатеринодаръ 1913.

Останній випуск (VI) „Извѣстій“ Товариства дослідників Чорноморя містить в собі чимало цікавого і різноманітного матеріала з обсягу українознавства. Годить ся перш за все принотувати совісно оброблену працю *Л. М. Мельникова: Я. Г. Кухаренко и Т. Г. Шевченко въ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ* (стр. 24—72), про яку була вже докладнійша згадка в 3 числі „України“ (стр. 105—107) і на якій зараз спинятись не будемо. Крім сеї статі уміщено в „випуску“ ширшу згадку історика Чорноморського війська Ф. А. Щербини, присвячену пам'яті Пр. П. Короленка († 6 марта 1913 р.), одного з попередників д. Щербини в справі досліджування історії Чорноморського війська. Згадка написана прихильно до пам'яті небіжчика. З неї довідуємось про життя п. Короленка, нащадка запорожських козаків з роду, перейнятого любовію до свого краю, етнографічного українця, козачого історіографа, що, пробуваючи довший час на посаді архіваріуса Кубанського Краєвого Архіву, витяг чимало з нетрів його цікавих матеріалів та видрукував їх по різних виданнях в формі оброблених монографій та нарисів, а також подавши їх подекуди і в формі передруків з оригіналів. Серед праць Короленка переважають історичні, хоч не цурав ся він етнографії, історичної географії, пробуючи часом свого талану і в красному письменстві. Серія останніх творів написана на українській мові; з них визначають ся „Чернець Лаврін або хутірські беседи“ і „Кара Божа“, видруковані в „Кубанскихъ Вѣдомостяхъ“; „Мертвяки“ въ „Казачьемъ Вѣстникѣ“. Більше значіння мають праці, присвячені історії Чорноморя і головним чином Чорноморського (Кубанського) війська. З поміж них треба згадати „Черноморцы“, „Головатый, Кошевой атаманъ Черноморского казачьего войска“, „Некрасовскіе казаки“, „Древнія свѣдѣнія о Межигорскомъ Монастырѣ“. Не треба прибольшувати значіння історичних праць Короленка. Для того, щоб бути істориком, йому бракувало відповідних даних: не було освіти, яку він потім з гріхом пополам придбав самотужки, часом не хватало розуміння відрізнити істотне, головне серед сили того архівного матеріалу, який він мав в своїх руках, від другорядного, а часом не маючого жодного значіння, взагалі не було наукового методу при користуванні з історичного матеріалу. Все це одбилось і на розвідках Короленка, присвячених історії Чорноморя. Не треба шукати в них ширшого соціологічного освітлення подій, бо часом не знайдете там і якоїсь провідної думки, що собою звязувала б окремі факти в їх генетичній залежності та послідовності. Короленко, як цілком слушно зауважує д. Щербина, „всегда лишь прото-

кільно передаєть то, что самъ добылъ въ архивахъ и вычиталъ въ печатныхъ источникахъ“. До сеї уваги треба додати, що й переказ історичного матеріалу не завсїгди небіжчик проводив ясно і зрозуміло. Плутана мова з концелярськими зворотами чимало шкодить у нього ясности думки і легкості викладу. По-за тим усім праці Короленка з історії Чорноморя не гублять свого значіння, яке полягає головним чином в їх праґматизмі, в реєстрі дотичних відомостей фактичного змісту, на зразок тих, які маємо в „Историческихъ запискахъ о войскѣ Черноморскомъ“ А. Туренка, надрукованих у свій час в „Кіевской Старинѣ“ (XVII т. 1887 р.) та „Черноморскихъ казакахъ“ И. Д. Попка. (Окреме видання 1858 р.). — Минаючи замітку Ф. А. Мигдала „Запорожскія минеральныя воды“ (стор. 212—216, в долині річки Убинки, 30 верстов од ст. Сіверської Владик. з. д.), віднайдені 1911 р., і совісно оброблену статтю Л. Бобиря-Бухановського „Условія розвитку и внутрєнній строй сельскаго хозяйства на Кубани“ (стор. 217—253), слід спянитись на ширшій розвідці Б. М. Городецького, „Очеркъ развития русской периодической печати на Сѣверномъ Кавказѣ“ (стр. 73 — 166). Для історії російського друкованого слова розвідка д. Городецького буде не аби якого підмогою з огляду на силу фактичного матеріалу, зібраного і обробленого дослідувачем; цікава ся розвідка і тими українськими моментами, які в ній знаходимо. Так, приміром, вже з початку видання „Кубанскихъ Войсковыхъ Вѣдомостей“ (1863 р.) редакція містить в них „Бытовя картины. Изъ записокъ неизвѣстнаго“ (П. П. Короленка) на українській мові, статі і замітки, присвячені місцевому побуту, археології та етнографії: „Вѣдомости“, ставлячи собі завдання бути „правительственнымъ органом“, разом з тим, що далі, все більше і більше розширюють свою програму, подаючи в неофіціальній частині видання часом цікавий матеріал, що до певної міри порушував уже межі і завдання „правительственнаго“ органу. Росширення програми в значній мірі залежало від редакторів „неофіціальної“ частини „Вѣдомостей“ і так би мовити „попустительства“ місцевої військової власти, а головним чином військового отамана кубанського війська. За часів редагування І. І. Бентовського в „Вѣдомостяхъ“ було уміщено між иньшим „Историческіе документи Запорожскаго Сѣчевого Архива“ 1889 р. *) під час редагування В. В. Скидана в „Вѣдомостяхъ“ були співробітниками відомий український етнограф М. Дикарев, А. Бігдай, О. Білобородов, що потім якийсь час жив в Галичині і брав участь в українських виданнях і М. М. Мельніков, що потім став сам редактором „Вѣдомостей“, обєднавши в своїх руках і функції цензора їх. (1897—1902 р.р.). Часи редагування „Вѣдомостей“ д. Мельніковим,

*) А. А. Скальковського.

надзвичайно цікаві для характеристики відносин місцевої влади до військового органу і тих корективів до сих відносин, які знаходило потрібними провадити міністерство внутрішніх справ. От же, ген. Малама, яко представник вищої влади на Кубані, заявивши себе прихильником „гласности“, не раз висловлював бажання, щоб газета „заглядала по можливості у всі кутки місцевого життя, освітлюючи його потреби та показуючи засоби для задоволення їх“ (стр. 146). Редактор поняв віри йому і справді зумів реформувати „Правительственный органъ“ до рівня поступової провінціальної газети. Само собою зрозуміло, що видання „Вѣдомостей“ з тим напрямком, який надав йому редактор—він же і цензор,—не могло тягтись занадто довго. Посипали ся уваги з боку міністерства в звязку з невідповідним напрямком „Вѣдомостей“, та уміщенням в них такого ж невідповідного матеріалу. Одна з таких міністерських уваг звязана з переслідуванням українського слова і на ній слід довше спинитись, тим більше, що вона мала певні наслідки що до дальшої долі українського слова на сторінках „Вѣдомостей“. В числі 28 „Вѣдомостей“ за 1902 р. було надруковано оповідання з життя кубанських козаків під заголовком „Ылько“, в якому діві особи розмовляють між собою по українському. І ось, „Главное Управление по дѣламъ печати“ звертає увагу на сю провину редактора: „на основаніи Высочайшаго повелѣнія, послѣдовавшаго 18—30 мая 1876 года и сообщеннаго губернаторамъ въ циркулярѣ главнаго управленія по дѣламъ печати 23 іюня 1879 г. за № 3570, печатаніе произведеній изящной словесности на малороссійскомъ нарѣчіи разрѣшено лишь подъ тѣмъ условіемъ, чтобы въ нихъ не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія и чтобы разрѣшеніе на печатаніе такого рода произведеній давалось не иначе, какъ по разсмотрѣніи рукописей въ главномъ управленіи по дѣламъ печати. Между тѣмъ въ № 28 „Кубанскихъ Областныхъ Вѣдомостей“ напечатанъ фельетонъ подъ заглавіемъ „Ылько“, большая часть котораго изложена по малороссійски (т. е. діалоги), при чемъ допущено и отступленіе отъ общепринятаго русскаго правописанія употребленіемъ въ текстѣ буквы і тамъ, гдѣ слѣдовало бы ставить букву и“. Наслѣдкомъ сього епізоду, була заборона друкувати щось по українському в „Вѣдомостяхъ“: „Генераль Малама, получивъ изложеннаго содержания бумагу, положилъ по ея поводу татую резолюцію: „Ничего не печатать на малороссійскомъ нарѣчіи“. Через де-який час (25 мая) редактора Л. Мельнікова було усунуто з посади з наказу міністра Сипягина. Автор розвідки, над якою ми спинились трохи довше, виясняючи заслуги редактора, (який в той самий час, як згадано вище, був і цензором!) підкреслює між иншим „значительное расширеніе мѣста на столбцахъ газеты для статей по ма-

лорусскої етнографії и по історії того движенія, которое извѣстно подъ названіємъ украинофильства (Sic!). Въ этомъ безусловно заключається немалая заслуга редактора въ краѣ, который населень преимущественно малороссами“ (стр. 153).

Статя Г. М. Концевича „Чумаки въ народныхъ пѣсняхъ“ (стр. 167—160), цікава головним чином збіркою пісень чумацького циклу, записаних по різних станицях Чорноморя. В статті свящ. І. Максимова „бытовья черты духовенства Старой Черноморіи“ (стр. 191—211) можна знайти чимало матеріалу для характеристики місцевого духовенства, його відносин до населення та до місцевої влади. Варто одмітити між иншим ті нарікання, які стягало на себе духовенство од місцевої вищої влади за шлюби „женщинъ и дѣвокъ“ - чорноморок з не козаками. Чорноморські козаки мало не до половини ХІХ ст. відчували дошкульну недостачу в жінках „умаленіе въ войскѣ пола женскаго толико для многихъ холостыхъ для вступленія въ бракъ нужныхъ“ і всі міри вживали, аби якось зарадити лихови „дабы не принадлежащіе войску люди не могли вступать въ бракъ съ вдовами и дочерьми сословія войска сего“. Військова власть зверталась до до єпархіального владыки, той слав відповідні суворі накази місцевому священству, але панотці чорноморські видко мало слухалсь тих наказів і вміли уникати од кар за непослушенство. Як самі не вінчали, то відбували заручини молодих і давали їм на руки посвідчення про се, а з цими посвідченнями молоді знаходили вже собі панотця десь по-за межами Чорноморя в сусідній єпархії.

Крім бібліографії на книжки, що так чи инакше стосують ся місцевого краю в „выпуску“ знаходимо 1) „библіографическій обзоръ литературы о Сѣв. Кавказѣ за 1904 г.“ 2) Список докладів, читаних на засіданнях Товариства „любителей изучения Кубанской Области“ за 1898—1913 р.р. і чимало портретів, між иншим Я. Г. Кухаренка, Шевченка (з автопортрета, подарованого поетом Кухаренкови) і ин. Цілий випуск справляє гарне вражіннє, як цікавістю уміщеного в ньому матеріала так і совісним обробленнєм останнього. Будемо бажати кубанському товариству дослідників і далі проводити свою корисну для науки працю в такому ж напрямку.

С. Петлюра.

Отчетъ Императорскаго Россійскаго Историческаго Музея имени императора Александра III въ Москвѣ за 1913 г. Москва. 1914. 4^о. 124+4 нен. стор.

З по-між набутків Музею, що так або инакше цікавлять археолога й історика України, в Отчеті згадано про такі. У відділі древностей передісторичних — збірка бронзових річей, знайдених в Чорноморській губ.; з Кубанщини — золоті, бронзові й шкляні окраси; з

Київщини — залізні сокири, срібні окраси; з Київщини — глиняний посуд трипільської культури. Серед портретів згадаємо портрет митр. Стеф. Яворського. З по-між згаданих в Отчеті рукописів—стосуєть ся України лиш один: „Молитвенникъ уніатскій на славянороссійскомъ, польскомъ и латинскомъ языкахъ, въ 4-ку, писанъ въ 1712 году базилианомъ и іеромонахомъ Парвєніємъ Даниловичемъ. Черченная перомъ заставка — рамка напминаеть позднія западныя старопечатныя травы, отразившіяся въ петровскую эпоху (sic!) и на великорусскихъ рукописяхъ. Единственная конповка (на л. 36 об.) исполненная красками красной и синевато-зеленой, представляеть очень старый мотивъ: узорный узелъ съ висящею подь нимъ ушастою бородатою головою“ (ст, 29). Більш ми не зауважили нічого, що стосуєть ся до України, як що не рахувати де-яких набутоків у Гоголівській колекції.

W.

Международнаго выставка печатнаго дѣла и графики въ Лейпцигѣ 1914 года. Лейпцигѣ 1914 года. Каталогъ Русскаго отдѣла. 8^о. СПб. 265 стр.

... „Російське видавництво і російська книжна торгівля менш од інших могли сподівати ся на якісь реальні вигоди од участі в Липській виставі і через те діяльність „Російскаго Общества книгопродавцевъ и Издателей“, яка виявляє собою відношення до Липської Виставки не тільки всіх своїх членів, але й всіх, які приймають в сій Виставі експонентів, виясняєть ся, головним робом, „ідейною метою і бажаннем прийняти участь в ювілейному святі міста Липська і в загальній урочистости людського духа, що сполучає народи на ґрунті їх мирного розвитку і взаємної поваги“. Се читаємо ми на ст. 11-й передмови. Коли заглянемо до каталогу, то побачимо, що крім російського видавництва представлено лиш естонське. Про українське, розумієть ся, нема й згадки. Можна думати, що серед членів „Рос. О-ва книгопродавцевъ и издателей“ нема ні одного українця і що українська книжка є таким рідким і мизерним явищем, що для неї не знайшло ся місця. Цікаво знати, що думали про Виставу українські видавці? Тут вони могли досить яскраво зазначити участь в загальному культурному святі й українського народа.

В історичному відділі — видання старих українських друкарень представлено дуже бідно, хоча на Україні і в Західній Русі XVI і XVII в.в. друкарська штука була дакеко більш розповсюджена, ніж в Русі Московській того ж часу.

W.

Хроніка.

Охорона пам'яток старовини в Галичині. Імператорська Російська Академія Наук з пропозиції ак. А. А. Шахматова на засіданні 29 листопада 1914 р. ухвалила вжити заходів для охорони пам'яток старовини, музеїв і книгозбірень в районі воєнних дій і в завойованих країнах. Постановлено вирядити у Східну Прусію, Галичину й Буковину уповноважених людей, щоб вони подбали про охорону і—як що се буде необхідно—вивезли на якийсь час річи, книжки й рукописи, важні для науки, в безпечне місце. Се вивезенне, однак не повинно, на думку Академії, — мати характер секвестра. Вирішено звернути ся з пропозицією прийняти на себе уповноваження до проф. Варшавського універс. В. Францева і до члена—кореспондента Академії і бібліотекаря її рукописного відділа—Вс. І. Срезневського. Для здійснення сеї справи Академія має кошти, які залишили ся після присуду премій.

Київський мійський музей. Не вважаючи на несприятливі усякій культурній роботі обставини, викликані війною, музей живе повним життям: не зменшило ся число одвідувачів, навпаки—по неділях, коли вхід безплатний, буває сила людей, особливо солдатів. Не замерла й друга сторона діяльності музею—поповнення його збірок. Так, до археологічного відділу за останній час прибула збірка річей до-історичної доби—спадщина по небіжчикови консерватори відділу В. Хвойка; далі сім'я покійного І. Терещенка подарувала незвичайно коштовний золотий

клад XI—XII в., знайдений у Києві, що містить у собі пару золотих сережок—ковтів оздоблених емалю, золоті сережки „київського“ типу, золоте коле, кілька срібних нашійних обручів—„гривен“ і срібний браслет; до того ж приблизно часу належить цікава знахідка з Херсонщини, куплена музеєм, де при чоловічих кістках, були окраси з перламутру й ляпіс-лазурі, срібний дуже гарної роботи браслет і дві византійські срібні монети.

До історичного відділу, окрім цілої низки поодиноких річей (порохівниці, кахлі, вишивки, і т. и.), прибула ціла серія (більш 20-ти) надзвичайно цікавих ікон з Східної Галичини. Ікони сі закупив консерватор відділу Д. Щербаківський, що тепер на війні, під час походу. Звертають на себе увагу ікони XVI-го віку, яких є кілька; особливо великих розмірів ікона „Состшествіє св. Духа“. Серед ікон XVII-го віку надзвичайний інтерес з боку переважно побуту має ікона Богоматери з Дитиною 1667 р., у низу котрої поміщена з одного боку жіноча постать в убранню того часу—портрет донатарійки, з другого—дві чоловічих, те-ж в національних убраннях.

До етнографічного відділу, те-ж окрім поодиноких річей, як зразки посуду, шкла, вишивок, килимів і т. д., побільшости не дуже давніх, досталася невеличка збірка по д. Хвойці, добута небіжчиком під час його розкопок; речі відносять ся до XIV—XVII в. і складаються з частин убрань, покраси, посуду.

Цікавий клад набув музей для

нумізматичного відділу; се—цілий горщик з срібними арабськими монетами VIII—X в., виораний в Остерському пов. на Чернигівщині.

Чимало нових річей вийшло за останній час і до відділів художньо-промислового й художнього. У перший—порцелянова й фаянсова посуда місцевих фабрик, зразки старовинних тканин і т. і. У другий—кілька образів, між иншим, славного А. Куїнджі.

Нарешті, до відділу „Старого Київа“, окрім старих фотографій прибуло кілька оригінальних рисунків 60-х років XIX в.

Музей Полтавського Губернського Земства. Хранитель археологічного відділу музею В. Щербаківський зробив цього літа кілька розкопок. В городі Переяславі за тюрмою був великий могильник (на площі між тюрмою і кладовищем). Сьому могильникови загрожувало зруйнування, бо на його місці мав бути заведений садок для дітей, і частина могил була вже розкопана. Розкопка могильника виявила, що цілий сей могильник був словянський з похоронами без палення. Між річами, знайденими в могилах цікава—срібна маленька монета, трохи попсована іржою; монета ся видно німецька, часів Оттона і Адельгейди. Знайдено було далі ще багато звичайних бронзових перстнів і пряжок, залізних ножикив та ин. річей. На жаль, іржа дуже знищила сі речі. Усього було розкопано в сьому місці біля тюрми 120 могил. Біля церкви, що на кладовищі, розкопано біля 20 могил—того ж самого типу.

Потім розкопано було 30 могил в селі Липлявому Золотоношського повіта. Там знайдено такого ж самого типу—словянські. Серед них кілька залізних обручів од відер, трохи шкляного намиста, бронзові пряжки й перстні. Розкопки зроб-

лено було тако ж на Лимановому хуторі; там могили того ж Липлявського типу, тільки біднійші.

В юлі розрито було палеолітичну стоянку в Гонцях, де колись розкопки вели ся Камінським а потім Гельвігом. Тут знайдено 5 мамутових черепів, правда розбитих—щоб вийняти мозок, багато крем'яних ножикив, кісток та иклів, цілих і перепалених, і багато кісток инших звірів. Усі речі з розкопок передано до Полтавського Земського музею, де вони вже виставлені для огляду.

Історичний та етнографічний відділи музею теж значно побільшили ся в 1914 році, дякуючи невтомній праці консерватора сих відділів—К. Мощенка. Подорожи його по Полтавщині дали змогу зібрати чимало цікавих річей, як історичного, так і мистецького характеру. Прибули до музею нові зразки давнього життя, переважно церковного, тканин—незвичайно цікаві килими, різьби деревляної, гончарських, шкляних виробів і т. ин. Речі розташовано в музеї з великим смаком, можна добре розглянути все до найменших деталів.

З задоволенням треба зазначити, що Полтавське Губернське земство за останні роки стало трохи краще ставити ся до свого ж власного музею і трохи побільшило його кошти. Старовини що року стає все менше, особливо на Полтавщині, звідкіля її дуже старанно забирають, жалувати грошей на її збирання не слід би було, бо далі не буде чого й збирати.

Музей ім. Поля в Катеринославі. На протязі 1914 року до археологічного відділу музею вступило 70 річей, серед них 22 неолітичної доби, з становища, знайденого в Бахмутському повіті (між ин. дуже гарно орнаментовані миски); до історичного відділу (XVII, XVIII і

XIX в.в.) вступило 50 річей, до запорожського — 27 (зброя, люльки, одежа); до церковного відділу придбано 18 річей, серед них образ св. Тройці, писаний олійними фарбами на липовій дошці з написом: „Сию икону куплено вцерковъ сѣчовую Атаманомъ Корсунскимъ Павломъ Куделею заденги Покойного Михайла Сорокопуда. Року. 1765 года. м-ця декабрия 13 дня“. До етнографічного відділа прибуло 15 річей. До бібліотеки вступило 106 нових видань, а всього бібліотека музею має 3.719 чисел, з них 234 українською мовою; стародруків має бібліотека 283.

Нарешті 15 іюля закуплено музеєм за 600 рублів у міщанки Явдохи Бондаренкової (уродженої Мазаїхи) ґрунт в 1970 кв. сажнів з могилою Івана Сірка. Могила ся, як звісно, лежить в с. Капулівці Катеринославської ґубернії й повіту.

— З початку літа вийшов у Львові 117—118 том. „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“, присвячений Іванови Франкови з нагоди 40-літнього ювілею його письменської діяльності. Зміст тому такий: 1. Присвята. 2. Хведор Корж — Дещо про вийстя вкраїнської народности. 3. Вол. Гребеняк — Сліди скитської культури в Галичині. 4. Ватрославъ Ягичъ — Двѣ-три замѣтки изъ области древнѣйшаго церковно-славянскаго перевода. 5. Ал. Шахматовъ — Лѣтописецъ Несторъ. 6. Бог. Барвінський — Гомер в Галицькій літописи. 7. Ів. Крипкевич — Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 років. 8. Ст. Томашівський — Один момент під Зборовом 1649 р. 9. Ів. Кривецький — „Під протекцію курфіста“. До історії політики П. Дорошенка. 10. Вас. Щурат — „Хрістос пасхон“. Львівські віршовані діяльоґи з 1630 р. 11. Гіядор Стрипський — з старшої письменности Угорської

Руси. 12. Ал. Brückner — Еропеја бazylianska. 13. Ф. Срібний — Два епізоди з історії боротьби Гедсона Балабана з львівським брацтвом. 14. Alfred Jensen — Kotljarewskyj's Travestierte Äneide. 15. М. Сумцов — Українські думи. 16. Вол. Гнатюк — Запропащена збірка угорських казок. 17. Іан Baudouin de Courtenay — Z sennych widziadeł ludskosci. 18. М. Возняк — Український протипапський памфлет XVI в. 19. Т. Ревакович — з переписки письменників 1860-х років в Галичині. 20. Ярослав Гординський — Кандидатура Федьковича на посла. 21. Іл. Свенціцький — Основа відродження білоруського письменства. 22. Jiri Polivka — Lidové povidky o zkroceni zlé zeny. 23. З. Кузеля — Ярмарки на дівчата. 24. Ів. Зілинський — Проба упорядкування українських говорів. 25. Єв. Тимченко — Вокатив в українській мові.

За сим томом вийшов т. 121 (про т. 119—120 оповіщено, що вони мають вийти пізнійше); зміст його такий: 1. Petr. Krypiakevyc — De hymnographia Mariana in Ecclesia Graeca. 2. Іларіон Свенціцький — Галицько-руське церковне малярство XV—XVI ст. (Матеріяли і замітки). 3. Богдан Барвінський — Польська персоніфікація „України“ з 1644 р. 4. Михайло Возняк — До вияснення національних поглядів Якова Головацького в 1848 р. (Перша редакція „Розправи о язиці южно-руским і его нарічіях“). 5. Зенон Кузеля — Посижіне і забави при мерци в українским похороннім обряді. 6. Костянтин Михальчук (1840—1914). I. Некрольоґ. II. Автобіоґрафічна записка.

Археолоґічний музей при Вищих жіночих курсах у Києві. Минулого року Київ збогатився новим археолоґічним музеєм, заснованим при Вищих Жіночих Курсах. Основою сього музею послужила колекція

242-х доісторичних предметів, подарована В. Хвойкою. Ся колекція складала ся з зразків палеолітичного знаряддя, неолітичного, з фрагментів посудів домікенської культури, бронзових річей з Керчи, скитських стріл, зразків бус з слов'янського могильника і зразків полив'яних кахлів велико-княжої доби. Після того почали вступати інші дари, так що до літа 1914 р. відділ доісторичних памяток числив уже 783 предмета. Крім того засновано було відділи: нумізматичний (до якого вступила колекція з 392 монет від проф. А. Сонні); історичний; етнографічний; природничий; фотографії, малюнки, пляни і т. ин.; бібліотека.

Серед набутоків музею за останні чотири місяці треба зазначити такі.— Від К. Болсуновського вступили: глиняний посуд скитської доби, знайдений над Дніпром; тарілка червонолякова з Керчи; фрагменти посуду типу похоронних урн з с. Перепельчина на Поділлі, та ин. Від д-ки Л. Кудь—добутки з розкопок в Керчі. Від д-ки В. Козловської предмети домікенської (трипільської) культури—фрагменти глиняних статуєток, крем'яна зброя, знайдена в с. Немирові на Поділлі; фрески з руїн церкви XII в. з с. Білогородки, Київськ. губ. На кошти, призначені музеєви курсами, придбано частину колекції В. Хвойки. Сюди ввійшов цілий збір глиняного посуду різних часів, починаючи з трипільської культури і кінчаючи слов'янською; велика сила бронзових річей, напр. перстні різних часів, хрести, наконечники стріл (скитських), шпильки (скитські) й зеркалаця; колекція намист різних часів; залізні предмети—міч (скитський), наконечники стріл (слов. доби), хрести до вериг; костяні річи—костяна зброя з київ-

ських неолітичних землянок; костяна зброя слов'янських часів; костяні окраси скитських часів; шматочки емалі з майстерень, знайдених у Києві в садибі М. Петровського. Зразки спроб з павленою емалю, що лишили ся після В. Хвойки.

В жовтні 1914 р. було затвержено посаду хранителя музею і на цю посаду запрошено укінчену слухачку курсів д-ку В. Козловську. З початку падолиста музей перенесено до нового помешкання в будинку курсів, придбано потрібні меблі, організовано практичні наукові заняття курсисток і призначено спеціальні дні для користування бібліотекою.

„О-во любителей Естествознания и Этнографии“. В подвійному 1—2 числі „*Этнографического Обзорія*“ 1914 р. знаходимо дві статі, цікаві для українознавства: „Маланка“, какъ видъ святочнаго обрядового ряженья—Б. М. Яцимирського; і „Прозвища южно-русскихъ евреевъ“ С. А. Вайсенберга. В звітженні з діяльности Етнографічного Відділа Імп. „О-ва любителей Естествознания и Этнографии“ знаходимо вказівку, що інтерес до досліджування України в 1913—1914 р.р. виявляється в працях членів Товариства в різних напрямках: д. Петропавловський повідомив про долю посагу по смерті бездітної жінки в звичаєвому праві селян Волинї й Київщини; д. Маслов читав про бандуриста Кучеренка, про походженне укр. ліри по лицевим рукописям, про етнографічні матеріали у виданнях Наукового Товариства імени Шевченка; д. Підгорецький—про подорож на Україну з науково-музичною метою і Н. А. Янчук—про українські народні пісні. В комісії народ. словесности П. А. Гнідич робив доклад про зібрані

ним матеріали по народній словесності в Роменському повіті на Полтавщині.

Полтавський епархіальний церковний музей. На скільки ще у нас стан церковних музеїв і взагалі навіть існування їх мають непевний характер, цілком залежний від прихильності до діла вищої епархіальної влади, може бути прикладом полтавський музей. Колись, при арх. Іоанні, діло розпочалося дуже енергійно, назбірано було на Полтавщині силу річей часом великої вартости—історичної й мистецької. Потім енергія підупала, а тепер діло й зовсім стало. Невже полтавське духовенство не знайде засобів, що-б хоч як слід зберегати те, що вже є в музеї? Коштовні речі навалені купами, бо увесь музей міститься в одній хаті, де й повернутись трудно, нема потрібних шахов і вітрин, нема навіть для музею осібного служителя.

Мійський Історичний Музей у Херсоні. Сими днями вийшов 4-й випуск „Лѣтописи“ музею за 1912-й рік. Випуск сей, зложений хранителем музею В. Гошкевичем, містить коротенький огляд розвитку музею за часи 1909—1911 рр. і його добутків в р. 1912. Стан музею на прикінці 1912 року був такий. Колекція до-скитської доби (ранійше VII в, до Р. Хр.) мала 1.424 предмети; річей античної культури і скитсько-сарматської—5.839; доби кочовників—550; татарської доби (XIII—XVIII в.)—3.316; часів новійшої кольонізації краю (XVIII—XIX)—8.415. Для добування пам'яток старовини музей улаштував протягом року сім екскурсій: в м. Николаїв, на о. Березань, дві екскурсії в Дніпровський повіт, в Ольвію і дві екскурсії в Херсонський повіт. У Николаєві розкопано некрополь над Бугом і городище, знайдено чимало керамічних

виробів, річей бронзових, мідяних і залізних; судячи по типу знайдених річей, можна гадати, що вони відносять ся до часів Ольвії. На острові Березані знайдено підчас розкопок глиняні лямпадки, фрагменти ваз, бронзові стріли, глиняну статуетку, тарільце з малюнком коринтського стилю, бронзові стріли та ин. З пам'яток Ольвії вступило до музею: надгробна стела з грецьким написом; антова капітель; грубої роботи мармурова статуя; антова мармурова база; десять глиняних амфор; стела з образом полювання і т. под. В Дніпровському повіті розкопано городище часів коло Р. Хр. В Херсонському повіті досліджено кілька могил і зібрано чимало дрібних пам'яток, подарованих ріжними особами.

На протязі 1912 року Музей збогатив ся таким рядом дарунків од інституцій та приватних осіб. Так Імп. Археологічна Комісія подарувала три великих грецьких вази з Пантикапеї. З річей, які відносять ся до запорожської старовини, Музей добув: три ікони з запорожської церкви в селі Перещепині Новомосков. пов. на Катеринославщині; дві ікони з козацької церкви с. Козирщини того ж повіту; гарний екземпляр Мамає з написом; деревляну запорожську порохівницю з дуже гарною різьбою. В 1912 році Музей одвідало 30.375 людей.

Імператорський Ермітаж у Петрограді. До Імператорського Ермітажу передано Імп. Археологічною Комісією на протязі січня—квітня 1914 року такі скарби, річи з розкопок і випадкові знахідки в межах України.—I. Великий, уже звісний широкій громадї, скарб золотих і срібних річей, перського й візантійського походження, з с. Малої Перещепини Костянтиноградського повіту на Полтавщині. Тепер його

виставлено для огляду публіки в середньовічному відділі Ермітажа; він міститься там у великій настінній шафі, двох настінних вітринах і в пірамідальній вітрині серед зали. (Докладний опис скарбу з коментарем буде подано на сторінках нашого журналу). II. Численні і багато оздоблені річи високохудожньої роботи з досліджуваної на протязі двох останніх літ Н. І. Веселовським і граф. А. А. Бобринським могили „Солоха“ в Таврії. Усі добутки з сеї могили виставлено для огляду публіки в Клясичному відділі Ермітажа. Згадаємо за головні, найбільш видатні добутки з сеї могили—велетня. 1) Золотий гребінь з образом у верхній частині битви трьох воїнів між собою (одного на коні, двох без коней), одягнутих в шоломи, анаксіриди (скитські штани) і броню, з плетеними щитами в руках і короткими мечами; 2) великий срібний, в деяких місцях визолочений посуд в формі миски, з двома півмісячними ручками на протилежних стінках, оздоблений релефним чеканним образом охоти кінних скитів на лева—в одному випадкові, і на левицю в другому; на місцях низче ручок сосуда—образ двох левів, що лащать ся одне до одного, і другий—дві обернуті в різні боки—собаки; на ручках—викарбовані баранячі голови; по верхній частині сосуда—гарні смужки з плющевого листа. 3) Подібний до кулі—сосудик, з релефним образом двох обернутих один до другого сфінксів у двох парах; 4) срібний келех або чорна, розширена вгорі, — оздоблена по поверхні штрихованими, ґравірованими античними сценками; 5) срібне обитте великого ритона (ріг щоб пити); 6—9) чотири срібних, різної форми й розміру сосуди, без усяких окрас; 10) срібне визолочене обитте горита (сумка для лука й стріл) з

релефним образом битви воїнів; 11) золота пліскувата чаша (фіял) вкрита релефними образами левів, які пожирають оленів; 12) масивна золота гривна в формі витого дроту, закінчена левиними головками, вкритими подекуди емалю; 13) золота оправа деревляного сосуда з релефними витисненими подобами звірів; 14) золота обкладка пихов (ножен) з витисненими подобами оленів; 15) намисто з золотими грушевої форми навісками й бусами; 16) золоті окраси збруї, напр. налобники в формі двох риб і навушники в виді пера—від гнuzдечки та ин. Багацько різних золотих нашивних бляшок з подобидами звірів, рослин і пр., та інших річей; зважаючи на стиль річей, їх техніку й композицію, їх можна віднести до IV століття перед Р. Хр. В композиціях де-яких річей почуваються навіть ще давніші часи. Характер малюнка й композиції цих річей близькі до грецьких утворів доби Фідія, така, приміром, обкладка гарита. У всякому разі річи з могили—Солоха—першорядні зразки високого мистецтва. На жаль, тепер виясняються де-які ненаукові заходи, допущені під час досліджування могили. Отже—немає фотоґрафічних знімків з розпологу річей в могилі, не зроблено навіть точних вимірів камери, не закреслено і не змальовано чимало деталей і багацько ще інших хиб, які перешкоджають реставрувати повний образ похорону, що так необхідно при всякій науковій студії над знайденими річами.

З випадкових знахідок, переданих до Середньовічного відділу тією ж інституцією, зазначимо—цікавий керамічний виріб в формі товстого кружалця з трохи піднятими до гори боками і круто позагнутими в виді смужки краями. В центрі лицевого боку вмішено

релефний образ янгола в стоячій позі з мечем у правій руці, злехка піднятій; ліва рука спущена додолу і держить пихви. Широко розгорнуті крила заповнюють просторинь округности. Вся верхня (лицева) сторона вкрита густим шаром приємної темно-зеленої поливи. Зверху і знизу кружалце обламає. Діаметр його не більший $\frac{1}{4}$ аршина. На відворотній стороні не помітно слідів яких небудь приладновань. Яке призначення кружалця—трудно сказати. Час його, зважаючи на стиль і техніку може бути означений як кінець XVI і поч. XVII вв. Знайдено у Києві. Разом з ним передано оливяну висячу печатку з образом двох стоячих святих і бронзовий хрестик XI—XII вв.

З добутоків, придбаних за той же час Імператорським Ермітажем, значимо — бронзовий круглий медальон-змівик з образом на одному боці Божої Матери, а на другому — Медузи з зміями; по краю йдуть на тому й на другому боці звичайні написи. Знайдено буцім то на Княжій горі. Бронзовий хрест — енкалпійон з образом Распяття і святих навкруги, знайдений, по словам продавця, в Києві. Великий довгастий дуже випятий гарний хрусталь оправлений в срібло з сканною мотузочкою і трьома привішеними срібними лілеями в формі звичайних київських лілей, знахожуваних в скарбах. Хрусталь своєю формою, й оправою нагадує ті хрустали, які так часто зустрічаємо на ювілерних предметах західно-європейського походження, особливо романської доби. Бронзовий, досить пошкоджений з одного боку змівик, з образом св. Георгія на коні на другому боці. Придбано Ермітажем від одної приватної особи в Києві. Про випадкові знахідки в Києві за 1913 і поч. 1914 р.р.

буде подано в нашому журналі спеціальний огляд.

Розкопки в селі Білгородці. Ще влітку 1909 року почалися систематичні розкопки в селі Білгородці (Київського повіту) — давньому літописному Білгороді. Розкопки велися на місці старої мурованої церкви, яку збудував р. 1187 князь Рюрик Ростиславович, а зруйнували татари в XIII столітті. На руїни Білгородки звертав свого часу увагу небіжчик В. Антонович, але тільки В. Хвойка, тепер уже покійний, уперше взявся до систематичних розкопок. Розкопки ці відновлялись майже кожного літа і виявили частину фундаменту давньої церкви; серед грузу в землі знайдено було чимало характерних кафлів з гарною фарбованою поливою — вони тепер зберігаються в київському історичному музею. Інших предметів знайдено взагалі дуже мало, через те, мабуть, що підчас руйнування храму все в йому було пограбовано.

10-го іюня цього року д. Хвойка взявся копати знову, разом з д-кою В. Козловською. Розкопки велися біля теперішньої деревляної церкви (кінця XVII віку), в садибі селянина Бернацького, що лежить в осередку давнього „дитинця“ міста Білгорода, обнесеного високими валами, що добре збереглися досі. „Дитинець“ цей займає площу в 12 десятин. Цим разом почали розкопувати північну й східну вівтарну стіну, якої не розкопувано досі через те, що тут стояла клуня. Тепер, коли розкопано більшу частину фундаменту, можна уявити собі плян цілої церкви, з трьома півкруглими вівтарними абсидами; весь храм мав 20 метрів завширшки і 27 з пол. м. довжини. Він був збудований, звичайно, у візантійському стилі і певно дуже закра-

шав собою Білгород. Видно його було здалеку, бо Білгород стоїть на високій горі над річкою Ірпенем. Літопись каже, що храм в честь св. апостолів, який служив єпископською катедрою, відзначався великим богатством і красою. Поруч з ним була ще церква й монастир,—на місці теперішньої деревляної церкви, поставленої вже за козацьких часів.

Коли руйновано було білгородський храм, то мури й стовпи, що піддержували посередині стелю, попадали на північний бік. Оце саме тепер, коли почали копати, знайшли частину такого стовпа, більш метра довжини, вкритого з двох боків чудовими фресками, чистого візантійського типу („плетений“ орнамент з завитками).

З одного боку лінії фресок ніжно-зеленого коліру, обведені червоними смужками; з другого боку колір темно-червоний. В різних місцях тепер знайдено також чимало шматків фресок різного коліру, навіть і золотих, з різними якимись написами і везерунками. Частина стовпа, вкрита фресками, так і вабить очи красою свого орнаменту. На жаль нема способу зберегти ці фрески; вони розсипаються на порошок, коли спробувати їх зняти, а самі фарби вже втратили свою свіжість, скоро побули скільки день на сонці. Тільки й всього, що їх змальовано і сфотографовано.

Під руїнами кам'яної церкви підчас розкопок доглянулись останки іншої церкви—деревляної. Це була найстарша церква, вона згоріла серед якоїсь страшної пожежі; тепер нижче фундаменту кам'яної церкви 1187 року видно силу обгорілого дерева, вугілля, сплавлених од великого вогню предметів з бронзи, скла й горного хрусталу (певно з окрас образів). Тут ж знайдено ложечку для причастя, з орнаментом, гапличок од Євангелії,

позолочений, з XI віку, частину бронзового паникадила з звірячим орнаментом, золотий медальон з образом якогось святого з емалі і т. ин.

У верхньому шарі руїн храму, серед купи будівельного матеріалу—уламків цегли, вапни, камінців,—знаходять багато людських кістяків з слідами деревляних гробів XV—XVI вв.; на одному кістякови знайдено шкляне намисто і два бронзових перстеника з камінцями. Знаходяться й срібні монети XV—XVII віків. Очевидно тут було кладовище, коли в XV віці Білгород заселився знову і був незначним селом, яким зостається й досі.

Д-ій Хвойка збирався розкопати весь фундамент старого храму, сподіваючись знайти й ще цікавіші забутки давньої київської культури.

Певно, що їх немало лежить у землі серед високих валів колишньої Білгородської фортеці; яка захищала Київ з південно-західного боку і не раз бачила коло себе печенігів, половців та іншої степової дичини. Все, що знаходиться підчас розкопок, іде до київського історичного музею, де д. Хвойка завідував археологічним відділом.

Виленська Археографічна Комісія видала XXXVIII том—своїх „Актів“, (Вильна, 1914, ст. IX+504) який містить інвентарі староств, маєтків, фільварків і сіл за часи 1720—1798 Усього 50 інвентарів, з котрих 42 стосуються приватних маєтків, 8—королівських. Інвентарі взяті з книг Литовської скарбової комісії і з земських судів. Редакція тому належить Ар. Турцевичу.

Київська Археографічна Комісія видала влітку окрім I в. т. 9-го, ч. VIII-ої свого „Архиву“ (див. рецензію в 3-ій книзі нашого журналу) ще том IV частини 3-ої: „Акты, относящиеся къ эпохѣ Богдана Хмель-

ницького" (Київ, 1914, ст. с I+946 +XZXIII) під редакцією Ів. Каманіна і з його вступною розвідкою: „Участіє южно-русскаго населенія въ возстаніи Богдана Хмельницькаго“

— З початком 1915 р. московське видавництво „Задруга“ має випустити в російській мові книжку „Галичина, Буковина и Угорская Русь“, розміром 10—12 аркушів, виписану співробітниками журналу „Украинская жизнь“. Зміст книжки такий: Передмова, географічний нарис, етнографічний нарис, Історичний нарис Галичини до початку XIX ст., Національний та літературний рух в XIX ст., Політичне життя, Адміністративний лад, Церковні відносини, Національні відносини, Господарські відносини, Громадська діяльність (культурно-просвітні товариства, преса) Наука, Умілість, Література і кінцевий уступ. Книжку буде оздоблено численними малюнками, портретами та етнографічною картою. Треба сподіватись, що написане знавцями справи, видання „Задруги“ зробить велику послугу російським читачам в справі ознайомлення їх з правдивим життям, історією та відносинами українського населення Галичини, Буковини та Угорської Русі.

— З нового року в російському історичному місячнику „Голосъ Минувшаго“, який досі охоче давав місце для статей та заміток з поля української історії та історії літератури, буде розміщено цілий ряд статей, присвячених історії Галичини та українському національному рухові в ній. До співробітництва в сій справі запрошено українців-істориків та істориків літератури.

— Редакція відомого російського журналу „Природа“ (Москва) має намір з нового року видавати ілюстрований тижневник, присвячений географії „окраїн“ Росії. Особливу увагу редакції до себе стягає географія Галичини, Буковини та Угорської Русі. Щоб краще досягти ознайомлення російських читачів з цими країнами, редакція звернулася за допомогою до українських знавців справи. Отже матимемо тижневик з участю в ньому українців.

— Нове видавництво московське „Читатель“, що випустило в жовтні популярну книжку Л. Бурчака (співробітник „Украинской Жизни“) „Галиція“, оповістило видання збірника „Галичане“, до якого мають увійти переклади творів кращих українських письменників Галичини, як от Франка, Яцкова, Кобилянської, Мартовича та ин.

— В „Сборникъ статей въ честь Д. А. Корсакова“ (Казань, 1912—1913), розміщено, між иншим, статтю М. Грушевського: „Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і Линчаївці“.

— У випущеній сими днями книзі „Живой Старини“, вип. III—IV, за 1913 рік маємо статтю Ів. Абрамова „Повѣрья, примѣты и загороры жителей Новгородъ-Волынскаго и Заславскаго уѣздовъ“. Матеріал, розміщений в сій статі взят з архиву Городецького Музею барона Хв. Штейнгеля на Волині.

— В „Журн. Мин. Народ. Просвѣщенія“, ноябрь 1914 р.—цікава стаття А.С. Грушевського, здається, початок великої праці: „Повинности городской работы въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ“. на підставі архивного матеріалу XV—XVII вв., —головним робом про суперечки, які виникали на ґрунті одбування повинности.

Бібліографія.

Книжки й неперіодичні публікації, видані в першій половині 1914 року.

Археологія, історія штуки.

Горностаєвъ *Θ. Θ.* Дворцы и церкви Юга. Культурныя сокровища Россіи. В. VIII. Изд. о-ва „Самообразование“. Москва. 1914. Ст. 92, 8⁰ (з ілюстраціями).

Древности. Труды Комиссії по сохраненію древнихъ памятниковъ Императорскаго Археологическаго Общества. Т. V. Москва, 1914, стр. 151, 40 (Матеріяли про пам'ятки полтавщини, харківщини й чернігівщини).

Добровольскій *А.* Раскопки кургана въ предмѣстьи Одессы „Слободка-Романовка“. Одесса. 1914, ст. 24+2 табл.+1, 8⁰.

Добровольскій *А.* Лѣтописный Дорогобужъ. Къ вопросу о давнишнихъ Кіевскихъ пригородныхъ укрѣпленіяхъ. Съ планомъ с.-з. части Кіева. Кіевъ 1914, ст. 25+1 карта, 8⁰.

Дорошенко *Д.* Шевченко какъ живописецъ и граверъ. Изданіе журнала „Искусство“, Кіевъ, 1914. Ст. 8+XII табл. малюнків, in 4⁰.

Лукомскій *В. К.* и *Модзалевскій* *Б. Л.* Малороссійскій Гербовникъ съ рисунками Егора Нарбута. Петроградъ. 1914. XXV+213 ст.+LXVIII табл.+72 ст. 4⁰.

Новицький *Ол.* Тарас Шевченко як маляр. Накладом Наукового Товариства імени Шевченка. Львів—Москва. 1914. ст. 89+99, 8⁰.

S. P. Объ украинской вышивкѣ XVIII вѣка и современномъ ея возрожденіи. Черниговъ, 1914, ст.

21, 8⁰ „Відб. з „Чернигов. Земской Недѣли“).

Труды XV Археологическаго съѣзда въ Новгородѣ 1911 г. подъ редакціей графини Уваровой. Томъ I. Москва. 1914, ст. 664+197, 4⁰. (Реферати Л. Падалки „Происхождение и значеніе имени Русь“ і О. Бабенка „Памятники хазарской культуры на Югѣ Россіи“).

Шероцкій *К.* Очерки по исторіи декоративнаго искусства Украины. I. Художественное убранство дома въ прошломъ и настоящемъ. Изданіе журнала „Искусство“. Кіевъ. 1914. Ст. 141 in 4⁰.

Шумицький *М.* Український архітектурний стиль. Київ. 1914, ст. 67, 8⁰.

Эрнстъ *Теодоръ.* Къ раскопкамъ у памятника св. Ирины, Кіевъ, 1914, стр. 11, 8⁰.

Peleniski, Jozef: Halicz w dziejach sztuki sredniowiecznej. Na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Краків 1914 ст. III+207+XII (81 ілюстр. і 4 мапи).

Історія політична і суспільна.

Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссією для разбора древнихъ актовъ. Часть первая, томъ XVIII, вып. I. Кіевъ. 1914. Ст. 12+798, 8⁰.

Архивъ Юго-Западной Россіи. Часть третья, т. IV. Кіевъ. 1914. Ст. CI+946+XLXIII, 8⁰.

Барвінський, Олександр. Образи з громадянського і письмен-

ського розвитку русинів. II часть (з 12 портретами, 13 картинками). Львів, 1913, VIII+406, 16⁰ (вийшла в 1914 році).

Грушевській, М. проф. Історія українського козацтва до соединенія съ Московскимъ государствомъ. Т. II. Извлечено изъ VII и VIII т. „Історії України—Руси“. Київ. 1914. Ст. 476, 8.

Клименко, Ф. В. Западнорускіе цехи XVI—XVIII вв. Київ, 1914, ст. IV+166, 8⁰.

Левицький, Орест. Волинські оповідання. З життя XVI і XVII вв. Вид. Т-ва прихильників укр. літератури, науки і штуки. Київ. 1914, ст. 214, 8⁰ (з портр.).

Огієнко, П. П. Брусилівское церковное братство и его культурно-просвѣтительная дѣятельность. Ека-теринославъ. 1914. Ст. 54, 8⁰.

Павловській, П. Ф. Очеркъ дѣятельности малороссійскаго генераль губернатора А. Б. Куракина (1802—1808 гг.). Изданіе Полтавской Ученой Архивной Комиссії. Полтава. 1914. 131 ст., 8⁰.

Падалка, Л. В. Карта козацкихъ полковъ на Полтавской терри-торіи. Изданіе Полтавской Ученой Архивной Комиссії. Полтава. 1914. Ст. 3+I карта. 8⁰.

Падалка, Л. В. Карта Боплана о заселеніи Полтавской терри-торіи во второй четверти XVII вѣка. Изданіе Полтавской Ученой Архивной Комиссії. Полтава. 1914. Ст. 3+I карта, 8⁰.

Падалка, Л. В. Прошлое Полтавской терри-торіи и ея заселеніе. Изслѣдованія и матеріалы съ картами. Изданіе Полтавской Ученой Архивной Комиссії. Полтава. 1914. Ст. X+237, 8⁰.

Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ. Подъ редакціей проф. О. К. Волкова, проф. М. С. Грушевскаго, проф. М. М. Козалевскаго, акад. О. Е. Корша,

проф. А. Е. Крымскаго, проф. М. И. Туганъ-Барановскаго и акад. А. А. Шахматова. Т. I. Петроградъ. 1914. Ст. 360, 8⁰ (з ілюстр. і портрет.).

Харламповичъ, К. М. Малорос-сійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь. Томъ I. Казань. 1914. Ст. XXIV+LXIV+878, 8⁰.

Чубатий, М. Митрополит Іпатій Потій. Апостол церковної ед-ности. (В 300-літній юбилей його смерті). Львів, 1914, ст. 95, 16⁰.

Bartoszewicz, Julian. Zamek Bialski. (Dzieje miasteczka. Obraz z życia magnatów. Akademia Bialska). Часть I—II. Варшава (1914). („Biblioteka dzieł wyborowych“ rr. 829—830).

Dubiecki, Marian. Na kresach i za kresami. Wspomnienia i szkice. Т. I. Київ—Варшава 1914, ст. 253+2 нenum. *Зміст.* Stary dwór na Wołyniu. Konfederat—gniazdo Rejtana.—Dawny Żytomierz.—J. I. Kraszewski w Żytomierzu.—Emeryci.—Ostatni z Sieniutów.—Nasze pamiątki w Ghar-kowie.

Gawroński, Franciszek Rawita. Sprawy i rzeczy ukraińskie. Mate-ryały do dziejów kozaczyzny i hajda-maczyzny. Wydał: . . . Львів 1914. ст. VI+2 нenum.+215.

Kubala, Ludwik. Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. (Szkice histo-ryczne, serya IV). Z 19 rycinami. Львів (1914). ст. 495.

Labuński, Iózef Żerbitto. Unia Litwy z Polską 1385—1569. Akty Unii i przywilejów stanowych litew-skich. Warszawa (1914). Ст. XVI+247, 8⁰.

Rolle, Michał. Rzemiennym dyszłem. (Z dziejów Kamieńca Po-dolskiego). Львів 1914. ст. 67, 5 табл. („Wydawnictwo Towarz. im. P. Skargi. Książki dla ludu polskiego“ ч. 20).

Rolle, Michał. In illo tempore . . . Броди—Львів 1914. ст. III+

274. На ст. 263—274 є розділ „Władzimirz Antonowicz. (Kilka rysów do sylwetki“).

Semkowicz, Władysław. Wywody szlachectwa w Polsce XIV—XVII w. („Rocznik Towarz. Herald. we Lwowie“ Том. III). Львів 1913 ст. XXX+355.

Sands, Bedwin. The Ukraine. Reprint of a lecture delivered on ukrainian history and present-day political problems. By... London 1914. ст. 71+1 нenum.+VIII.

Право, історія суспільна, статистика.

Левинський, В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. З передмовою Льва Юркевича. Київ. 1914. Вид-во „Дзвін“. Ст. 116, 8⁰.

Драгоманов, М. Шевченко, українофіли й соціалізм. З передмовою й примітками Ан. Ніковського. Видавниче Т-во „Криниця“ у Києві. Київ. 1914. Ст. X+183, 8⁰.

Императорская Академія Наукъ объ отмѣнѣ стѣсненій мало-русского печатнаго слова (перепечатано съ частнаго петербургскаго изданія). Київ, 1914, ст. 42, 8⁰.

Українській вопросъ. Изданіе редакціи журнала „Украинская Жизнь“. Петроградъ. 1914. ст. 132, 8⁰.

Fedortchouk, Jaroslaw. Memorandum of the Ukrainian Question in its National Aspect. London, 1914, ст. 44, 8⁰.

Kutrzeba, Stanisław. Historya ustrojù Polski. Том II. Litwa. Львів 1914, ст. X+241.

Maliszewski, Edward. Polacy i Polskość na Litwie i Rusi. (Відб. з календаря „Gońca“ на р. 1914). Варшава 1914, ст. 30.

Stepankowsky, V. The Russian Plot to Seize Galicia (Austrian Ruthenia). London 1914, ст. 30, 8⁰.

Історія письменства.

Ефремов, С. Шевченко. Збірка. В-во „Вік“. 1914. Ст. 263, 16⁰.

Кранихфельдъ, Вл. Т. Г. Шевченко — пѣвецъ Украйны. Кн-во „Жизнь и Знаніе“. Петроградъ. 1914. ст. 94, 16⁰.

Мельниковъ, Л. М. Я. Г. Кухаренко и Т. Г. Шевченко въ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ (Відб. з „Изв. О-ва любителей изуч. Кубан. Обл.“). Екатеринодаръ, 1914, ст. 49, 8⁰.

Огіенко, И. И. Отголоски современности и мѣстныя черты въ „Ключъ Разумѣнія“ Іоаникія Галытавскаго, южно-русскаго проповѣдника XVII в. Варшава, 1914, ст. 12, 8⁰ (Відбитка з „Рус. Фил. Вѣстн.“).

Смаль-Стоцький С. Ідеї Шевченкової творчости. Львів, 1914, ст. 16, 8⁰ (Відбитка з Хроніки Наук. Тов. ім. Шевченка).

Франко, Іван д-р. Темне царство, студія з приводу Шевченкових поем „Сон“ і „Кавказ“. Львів, 1914. Ст. 48, 16⁰.

Шевченковський Збірник. Т. I. Петроград. 1914. Ст. 160, 8⁰.

Щурат, В. З життя і творчости Тараса Шевченка. Львів. 1914. Ст. 68. 8⁰.

Taras Shevchenko. In memory of the one hundred anniversary. New-York, 1914, ст. 8, 8⁰.

Taras Schewtchenko. Der groste Dichter der Ukraine. Zur Jahrhundertfeier seiner Geburt. Herausgegeben von Dr Wladimir Kuschnir und Alexander Popowicz. Wien 1914. Verlag „Ukrainische Rundschau“.

Етнографія, фольклор.

Український Етнографічний Збірник видає Українське Наукове Товариство в Києві. Т. I. Під редакцією Ол. Шрамченка. Київ. 1914. Ст. II+121+40 нот, 8⁰.

Gawroński, Franciszek Rawita. Wilkołaki i wilkołactwo. Варшава 1914, ст. 29. (Відб. з „Ziemi“ 1913 р.).

Moszyński, Kazimierz. Z Ukrainy. Wydawnictwo z funduszu Michała hr. Tyszkienicza. Nakładem „Ziemi“ w Warszawie. Warszawa. 1914. Ст. 157, 16⁰ (з ілюстраціями й картами).

Географія.

Воскресенский, Г. А. проф. Православные славяне въ Австро-Венгрии. Петроградъ. 1914. Ст. 205, 8⁰.

Д. Д. Угорська Русь. Видавництво „Вік“. Наші справи, № 19. Київ. 1914. Ст. 32, 16⁰.

Матеріали по етнографії Росії под редакцією *Θ. К. Волкова*, т. II. Изд. Етнографического Отдѣла Русскаго Музея Императора Александра III. Петроградъ. 1914, ст. 6+VII+196+8+VIII табл.

Рудницький, С. доцент львівського університету. Коротка Географія України. Часть II. (З 48 малюнками). Накладом Українського Педагогічного Товариства. Львів, 1914, ст. 221, 8⁰).

Orłowicz, Mieczysław Dr. i Kordys, Roman dr. Illustrierter Führer durch Galizien. N. Vollbilder, 103 Text—Illustrationen, 3 karten u. 2 Plane. Wien—Leipzig. 1914. Ст. XVI+388, 16⁰.

Мова.

Дубровський, В. Українсько-російський словник, виданне друге. Вид. „Час“. Київ, 1914, ст. 8+347+V, 16⁰.

Smal-Stockyi Dr. St. Ruthenisch-deutschs Gespraëhsbuch. Sammlung Göschen № 681. S. 170, 16⁰.

Бібліотеки, архиви, музеї, бібліографія.

Дорошенко, Володимир. Наукове Товариство імени Шевченка у Львові (1873—1892—1912 рр.) Коштом і накладом Товариства. Київ—Львів. 1914. Ст. 88, 16⁰.

Дорошенко, Д. Обь архивахъ Екатеринославской губернии (по даннымъ официальной анкеты). Екатеринославъ, 1914, ст. II, 8⁰ (Відб. з „Лѣтописи Екат. Уч. Архив. Комиссії).

Отчетъ Кіевскаго Художественно-Промышленнаго и научнаго Музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1913 годъ. Кіевъ, 1914, ст. 35+I табл., 4⁰.

Отчетъ Церковно-Исторического и Археологического Общества при Императорской Кіевской Духовной Академіи за 1913 годъ. Кіевъ, 1914, ст. 27, 8⁰.

Barwiński, Eugeniusz—Birkenmajér, Ludwik—Łoś, Jan. Sprawozdanie z poszukiwań w Szwecyi, dokonanych z ramienia Akademii Umiejętnosci. Краків, 1914, ст. XXV×334.

Dengel, Philipp. Das Österreichische Historische Institut in Rom 1901—1913. Wien—Freiburg. Br. 1914. I нenum.+98 ст.+1 нenum.+3 табл. Є тут також про студії Українців і Поляків у Ватиканськiм архиві.

Открыта подписка на 1915 годъ на ежемѣсячный журналъ

„Украинская Жизнь“

Четвертый годъ изданія.

„УКРАИНСКАЯ ЖИЗНЬ“ въ 1915 году будетъ выполнять тѣ же задачи, какія выполнялись ею до сихъ поръ.

Программа журнала: Руководящія статьи по національнымъ вопросамъ.— Обзоръ событій текущей жизни на Украинѣ.—Сужденія печати, преимущественно русской и польской, объ украинскомъ вопросѣ.—Письма изъ русской Украины и изъ Галиции.—Критическія статьи и литературныя обзоры; библиографія.—Украинское искусство.—Мемуары и статьи по исторіи украинскаго возрожденія.—Разныя извѣстія и замѣтки.—Отвѣты редакціи на вопросы читателей, относящіеся къ программѣ журнала.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ:

Съ достав. и перес.	Годъ.	6 мѣс.	3 мѣс.	2 мѣс.	1 мѣс.
Въ Россіи	6 р.	3 р.	1 р. 50 к.	1 р. 10 к.	60 к.
За границу	8 р.	4 р.	2 р. — к.	1 р. 50 к.	75 к.

Для народныхъ учителей, сельскаго духовенства, младшаго земскаго медицинскаго персонала, а также для учащихся, рабочихъ и крестьянъ допускается при непосредственномъ обращеніи въ редакцію, **Льготная подписка:** на годъ 5 руб., на 6 мѣс. 2 руб. 50 к. и на 3 мѣс. 1 р. 25 к. съ достав. и перес.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ ВЪ КОНТОРѢ „УКРАИНСКОЙ ЖИЗНИ“.

Москва, Б. Дмитровка, 14.—Телеф. № 44—48.

ПРИЙМАЕТСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1915 РІК

НА ЗАГАЛЬНО-КООПЕРАТИВНИЙ З МАЛЮНКАМИ ЖУРНАЛ

„Наша Кооперація“

РІК ВИДАННЯ III,

що виходить у Києві при найближчій участі видатних кооперативних сил України.

„НАША КОПЕРАЦІЯ“ єсть ідейний центр для діячів на ниві української кооперації. Вона звертає пильну увагу на всякі прояви кооперативного руху на Україні, на освітлене справи союзного будівництва; містить статті як із теорії, так і із практики кооперації, про споживчу і кредитову кооперацію, сільсько-господарські громади і товариства, виробничі і трудові артілі; містить балянси та справозданія усяких кооперативних товариств, дає відповіді на запитання, рекомендує книжки по кооперації, щотоводів та інших служачих в товариствах. „НАША КОПЕРАЦІЯ“ виходитиме од 1½ до 2 друкованих аркушів 24 рази на рік і дає річним передплатникам додаток: гарно-оздоблений, з портретами кооператорів, календарь. „НАША КОПЕРАЦІЯ“ коштує на рік 2 р. 50 к., на півроку 1 р. 50 к.

За передплату на одну адресу: { 3-х примірників платять: 6 руб. 50 к., 5—10 р.,
10—17 р. 50 к., 20—30 р., 40—50 р., 50—60 р., 100—
75 руб.

Редакцією завідує Редакційний Комітет. Видає т-во на вірі „Наша Кооперація“. Відповід. ред.-видав. М. Зайцев.

Передплата приймається в редакції журналу: Київ, Кудрявська 20, кв. 6.

Приймається передплата на 1915 рік на тижневий кооперативний ілюстрований журнал

„Комашня-Муравейник“,

який видає Київський Союз Кредитовий на українській і російській мові.
З нового року розмір журналу збільшується до 32 сторінок.

Передплата на рік **3** р., коли ж виписувати по одній адресі кілька номерів, то за перший лічить ся **3** р., а за слідуочі по **2** руб.

Адреса редакції і контори:

==== **Київ, Інститутська, 3. Київський Союз Кредитовий.** =====

ЩЕ МОЖНА ПІДПИСУВАТИСЬ НА ПЯТИЙ РІК
(з 1 ноября 1914 року по 1 ноября 1915 року)
на хліборобсько-кооперативний часопис з малюнками

„РІЛЛЯ“ РІК ВИДАННЯ ПЯТИЙ. Виходить книжками що 1-го й 15-го числа кожного місяця і подає багацько практичних статей і новінок українському хліборобові. Завданням своїм має „РІЛЛЯ“—ставати у помочі українським хліборобам, давати їм агрономичні поради, еднати до купи й вияснити потреби окремих людей і селянських товариств. В програму часопису входить: хліборобство, скотарство, садівництво, пасішництво, ветеринарія, судові справи, кооперація і инше. Багато звісток з практики і відповідей читачам.

В „РІЛЛІ“ пишуть багато агрономів, спеціалістів і практиків—хліборобів та кооператорів.

Видає Т-во на вірі „Український Агроном“.

ЦІНА „РІЛЛІ“:

На рік—2 карб., пів-року—1 карб. Окреме число—15 коп. Одне число на пробу—7 коп.

Адреса редакції: Київ, Тургенівська вулиця № 9.

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА

Русскій Филологическій Вѣстникъ

УЧЕНО-ПЕДАГОГИЧЕСКІЙ ЖУРНАЛЬ,

издаваемый подъ редакціей Е. Ө. Карснаго.

Цѣна за 4 книжки (№№), не менѣе 50 листовъ въ годъ, семь (7) рублей съ пересылкою. Журналь выходитъ 4 раза въ годъ въ неопредѣленные сроки (примѣрно: февраль), май, сентябрь, декабрь).

Адресъ: Варшава, ул. Натолінская, 4.